
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng2
s. 429-182
doi: 10.36121/abulawa.22.2025.2.429

Adam Buława
ORCID: 0000-0002-5546-908X
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Miejscowości w guberni łomżyńskiej pozbawione praw miejskich po powstaniu styczniowym: od samorządności do degradacji

Streszczenie: Reforma administracyjna z 1869 r. pozbawiła praw miejskich łącznie 333 miejscowości w Królestwie Polskim, w tym 21 ośrodków guberni łomżyńskiej. Stanowiła ona fragment rozpoczętego po upadku powstania styczniowego procesu unifikacji z Cesarstwem Rosyjskim. W artykule prześledzono koleje losów wskazanych miasteczek od początków aż do zrywu niepodległościowego 1863-1864 r., zaangażowanie ich mieszkańców w insurekcję, przypomniano genezę degradacji, wreszcie omówiono jej wpływ na dalszy rozwój osad oraz zaproponowano bilans „przemianowania na osady niektórych miast Królestwa Polskiego”

Słowa kluczowe: gubernia łomżyńska Królestwa Polskiego, powstanie styczniowe reforma administracyjna, miasta, degradacja, osady

Towns in the Łomża Governorate deprived of city rights after the January Uprising: from self-government to degradation

Annotation: The administrative reform of 1869 deprived a total of 333 towns in the Polish Kingdom of their city rights, including 21 centers of the Łomża Governorate. It was a part of the process of unification with the Russian Empire that began after the fall of the January Uprising. The article traces the fate of the indicated towns from the beginning to the independence uprising in 1864-1864, the involvement of their inhabitants in the insurrection, recalls the genesis of degradation, finally discusses its impact on the further development of settlements and proposes a summary of the “renaming of some towns in the Polish Kingdom as settlements”.

Keywords: Łomża Governorate of the Polish Kingdom, January Uprising, administrative reform, cities, settlements, degradation

1. Powstanie guberni łomżyńskiej i degradacja 21 ośrodków miejskich na osady

Ukaz cara Aleksandra II z 31 XII 1866 r. powołał do istnienia gubernię łomżyńską utworzoną z siedmiu powiatów dotychczasowej guberni augustowskiej (kolneński, łomżyński, szczuczyński, mazowiecki, ostrołęcki, ostrowski, makowski) i pułtuski z dawnej guberni płockiej.¹ Ponieważ powiat pułtusk został od guberni w 1893 r. odłączony, a przed I wojną światową trafił do niej z siedleckiej powiat węgrowski, można uznać, że najsilniejsze uzasadnienie historyczne posiadało terytorium guberni z lat 1894-1912 (dawne ziemie łomżyńska, nurska, różańska, wiska oraz fragment zachodniego Podlasia)². Badacze problematyki proponowali podział Łomżyńskiego na kilka podregionów. Według E. Kaczyńskiej były to: podregion podwarszawski w dorzeczu dolnej Narwi, z wpływem Warszawy na rozwój handlu i drobnej wytwórczości, oraz szybszymi niż na wschodzie guberni przemianami gospodarki rolnej; Kurpie tj. obszar Puszczy Zielonej wyodrębniony ze względów historycznych, gospodarczych i kulturalnych; Międzyrzecze Łomżyńskie stanowiące część Podlasia między Narwią, Bugiem i granicą z Cesarstwem, gdzie dominowała drobna własność szlachecka i szlachta zagrodowa; Wysoczyzna Kolneńska/pow. szczuczyński, będąca przesmykiem między granicami rosyjską i pruską.³ Natomiast A. Dobroński wydzielił podregiony: kurpiowski z Myszyńcem i Nowogrodem, nadnarwiański z Różanem; ostrowski przecięty szlakami komunikacyjnymi z Warszawy przez Białystok do Petersburga, szczuczyński z Radziłowem, Grajewem i Rajgrodem; wysokomazowiecki i łomżyński.⁴

Podział administracyjny guberni łomżyńskiej (1866)⁵

powiat/miasta

kolneński: Kolno, Stawiski

łomżyński: Łomża, Nowogród, Śniadowo, Wizna, Zambrów

szczuczyński: Grajewo, Rajgród, Radziłów, Szczuczyn, Wąsosz

mazowiecki: Ciechanowiec, Mazowieck, Sokoły, Tykocin

makowski: Krasnosielc, Maków, Różan

ostrołęcki: Myszyniec, Ostrołęka

ostrowski: Andrzejewo, Brok, Czyżew, Nur, Ostrów

pułtusk: Pułtusk, Nasielsk, Serock, Wyszaków

¹ A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna Guberni Łomżyńskiej i Obwodu Białostockiego (1866-1914)*, Białystok 1979, s. 19.

² M. Dajnowicz, *Z badań nad regionem łomżyńskim na przełomie XIX i XX wieku*, s. 25-37 [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX w.*, red. A. Dobroński, Łomża 2023, s. 25.

³ E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1974, mapa nr 27.

⁴ A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s.14.

⁵ Na podstawie: *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, Warszawa 1866, t. 66, s. 301; A. Dobroński, *Łomża w latach 1866-1914*, Łomża-Białystok 1993, s. 9; B. Szczerbńska, *Ziemianstwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007, s. 18-19.

W 1870 r. następujące miejscowości guberni łomżyńskiej zostały pozbawione praw miejskich: Andrzejewo, Brok, Ciechanowiec (Nowe Miasto), Grajewo, Krasnosielc, Myszyniec, Nowogród, Nur, Radziłów, Różan, Serock, Sokoły, Wąsosz, Wizna, Wysokie Mazowieckie (*Mazowieck*), Wyszków, Zambrów⁶; Czyżew, Rajgród, Śniadowo⁷; Stawiski.⁸

Warto spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy zaangażowanie mieszkańców tych miast w powstanie styczniove było jedynym powodem ich degradacji.

2. Losy 21 ośrodków miejskich przed powstaniem styczniowym

Andrzejewo⁹ – Protoplastą Andrzejewa była miejscowość Wronie, od k. XII w. w dobrach biskupstwa płockiego, źródłowo wzmiankowana w 1203 r. Przywilej na lokację na prawie magdeburskim na terenie wsi wydał Zygmunt Stary (1520). Założone przy starym trakcie litewskim przez biskupa płockiego Andrzeja Krzyckiego w 1534 r. miasto miało prawo do 2 jarmarków rocznie i 1 targu tygodniowo. Okres największego rozwoju (1575 mieszkańców) przypadł na początek lat 60. XVI w., kiedy stanowiło nie tylko centrum lokalnej wymiany i produkcji na potrzeby własne i szlachty, ale uczestniczyło w handlu dalekiego zasięgu. Po 1564 r. czynnikami utrzymującymi miasteczko w roli lokalnego ośrodka było położenie – centralne wobec klucza dóbr oraz okolicznych miast, a także tradycja miejscowej parafii. Wojny szwedzkie i XVII-wieczny kryzys gospodarczy zahamowały rozwój, tak że ośrodek przybrało charakter osady rolniczej. W 1750 r. biskup Antoni S. Dembiński wydał ordynację nakazującą m.in. poprawę pracy kancelarii miejskiej, regulującą zasady budowy domów. Po upadku Rzeczypospolitej Andrzejewo posiadało status podupadłej ex-włości duchownej. Po sekularyzacji z 1796 r. występowało jako miasto króla Prus i mogli się już tu osiedlać Żydzi: w 1808 r. 28 osób (3,9% mieszkańców); w 1827 r. 111 (14,4%), trzydzieści lat później 220 (26,3% ogółu populacji). W miasteczku panował chaos i upadek, także w zakresie poziomu wykształcenia: w 1805/1806 r. tylko 1 z 4 radnych jeden potrafił się podpisać. W 1808 r. miasto liczyło 726 mieszkańców, w 1827 r. 773, w 1857 r. -837.

⁶ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 30 I (11 II) 1870, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 241, s. 8.

⁷ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 28 VIII (9 IX) 1870, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 243, s. 367.

⁸ Postanowienie Komitetu Urządzającego z 30 X (12 XI) 1870, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 244, s. 461.

⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [dalej: SGKP], t. I, Warszawa 1880, s. 36; M. Zochowski, *Andrzejewo jako ośrodek miejski* [w:] *Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 503-520; W. Załuski, *Andrzejewo i Kościół Andrzejewski. Szkic historyczny*, Płock 1908; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, red. M. Siuchniński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 456; Andrzejewo, [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.7.2025].

Brok¹⁰. W 1203 r. gród obronny z kościołem i 18 wsiami został przez Konrada Mazowieckiego nadany biskupstwu płockiemu. Rozwinięta z podgrodzia osada wykorzystała walory położenia przy szlaku handlowym, kultu religijnego oraz komory celnej. W 1501 r. Brok uzyskał chełmińskie prawo miejskie od biskupa płockiego Wincentego Przerębskiego. Znajdował się tu zamek rezydencjonalny biskupów płockich z 1607 r. oraz jeden z największych ośrodków handlowo-rzemieślniczych na Mazowszu Okres pomyślnej koniunktury (1650 r.– 481 domów, 4 tys. mieszkańców) zakończył się w połowie XVII w., gdyż w mieście zniszczonym przez wojny szwedzkie panował głód, jak też wybuchały epidemie. Zmalało znaczenie szlaku handlowego i Bugu jako drogi wodnej. Z końcem XVIII stulecia mieszkało tu 500 mieszkańców. Po pruskiej konfiskacie włości kościelnej nastąpił zastój handlu i rzemiosła. Po sekularyzacji w okresie porozbiorowym zaczęli się osiedlać Żydzi (1808 r. -122 mieszkańców). W XIX w. żydowscy piekarze byli cenionymi producentami macy. Protekcyjna polityka władz Królestwa Kongresowego służyła aktywizacji gospodarczej. Nastąpił upadek bartnictwa, za to rozwinął się handel drzewem. W 1825 r. Brok cieszył się 1016-osobową populacją, w 1854 r. miał 175 drewnianych domów i 1755 mieszkańców. W latach 60. XIX w. powstała fabryczka narzędzi rolniczych, w Feliksowie Zakład Pracy Leśnej, istniał młyn wodny, 8 wiatraków i tartak. Od 1862 r. linia kolejowa Warszawa-Petersburg otwierała perspektywę rozszerzenia handlu drzewnego.

Nur¹¹. Istniejący przy szlaku wodnym i lądowym z Rusi wczesnośredniowieczny gród obronny stawiał opór Jadźwingom, Litwinom i Krzyżakom. Na jego podgrodziu powstała osada targowa. Lokację ośrodka na prawie chełmińskim przez księcia Janusza I datuje się na ok. 1410/1425 r. Po włączeniu Mazowsza do Korony w stolicy ziemi nurskiej rezydował starosta jako przedstawiciel władzy królewskiej, odbywały się sądy ziemskie oraz zjazdy szlacheckie. Dzięki prawu wolnego spławu po Bugu Nur stał się jednym z głównych mazowieckich ośrodków handlu zbożowego. W 1564 r. liczył 263 domy i ok. 1,5 tys. mieszkańców. Apogeum rozwoju gospodarczego to połowa XVII wieku, gdy odbywają się tu 4 doroczne jarmarki oraz targi w dwa dni tygodnia. Najazd szwedzki w 2 połowie XVII w. spowodował zniszczenia i upadek. Potwierdzenie praw miejskich i przywilejów nie wpłynęło na rozwój Nura, po przeniesieniu sądów ziemskich do Ostrowi tracącego pozycję stolicy ziemi. W 1777 r. miasto posiadało 63 domy, zamieszkiwanych przez 378 osób. Pod panowaniem pruskim w 1797 r. odnotowano 72 domy i 432 mieszkańców. Za Księstwa Warszawskiego stan gospodarczy ulegał pogorszeniu (ludność w roku 1808- 607, 1810 - 435 osób). Po przejęciu przez pruskie władze państwowe własności kościelnej, pochodzą pierwsze wzmianki o obecności Żydów. W 1857 r. było ich 239, w 1860 r. – już 299. Okres sta-

¹⁰ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała w latach 1815-1864*, [w:] *Brok i Puszcza Biała*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 84-117; B. Dymek, *Z historii Puszczy Białej i Broku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 17, 2005, s. 105-113; D. Piekarski, *Miasteczko Brok*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 27, 2015-2016, s. 217-235; M. Bartniczka, *Z dziejów Broku*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, s. 479-502; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s. 459; SGK, t. I, s. 376-377; Brok [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

¹¹ A. Zakrzewski, *Nur -zarys dziejów*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 451-478; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s. 491, SGK, t. VII, s. 312

bilizacji gospodarczej Królestwa Polskiego nieco poprawił funkcjonowanie miasta, którego ludność w 1827 r. wzrosła do 514 mieszkańców. Obok pełnienia funkcji handlowo-rzemieślniczych, związanych z obsługą rolniczej okolicy, źródłem utrzymania był dalekosiężny handel zbożem, jak też obsługa statków rzecznych. Odbływały się skromne jarmarki, targi i uroczystości kościelne, nie doszło jednak do dynamiczniejszej rozbudowy.

Czyżew¹². Pierwotny obszar osadniczy nad rzeką Brok stanowił własność kanoników plockich. Początki wsi pod nazwą Cisow datowane są na 1187 r., ok. 1239 r. leżała w kasztelanii święckiej. Według niektórych autorów w 1476 r. miejscowość miała otrzymać prawo miejskie, w 2 połowie XVI w. rozpadła się na kilka wsi drobnoszlacheckich o nazwie Czyżewo. Lokacja datowana jest na 1713 r., w 1738 r. staraniem starościców Marka i Karola Godlewskich, Czyżew otrzymał potwierdzający prawa miejskie przywilej Augusta III. W 1775 r. w dokumencie sejmowym potwierdzającym przywilej na jarmarki, Czyżew nazwano miasteczkiem, które założono obok wsi Czyżewo Kościelne (w XVII w. 47 domów, ok. 370 mieszkańców). W 1779 r. Czyżew liczył 31 domów. W związku z nabyciem praw miejskich napłynęła ludność żydowska zajmująca się drobnym rzemiosłem i handlem. Powstała tu słynna fabryka „cycesów” - dodatku do stroju modlitewnego. Za Królestwa Kongresowego zdarzał się w Czyżewie brak funduszy na utrzymanie infrastruktury miejskiej, mimo, iż rozwojowi gospodarczemu sprzyjało położenie - trakty handlowe i pocztowy do Warszawy, Białegostoku i Łomży. Od połowy XIX w. miejscowość zaczęła się silniej rozwijać, co wynikało z budowy w 1854 r. kolei warszawsko-petersburskiej, przecinającej ziemie czyżewskie na dwie części (odcinek Kuźnica-Białystok). W 1827 r. było 74 domy i 811 mieszkańców, w ciągu 33 lat liczba zabudowań Czyżewa wzrosła do 89 domów, a mieszkańców do 1508 (1860).

Myszyniec¹³. Początki miejscowości wiążą się z połączeniem 2 istniejących na terenie Puszczy Zielonej osad wolnych chłopów zwanych Kurpiami. W 1654 r. jezuita otrzymał od Jana Kazimierza przywilej na założenie kaplicy i osady misyjnej (Misja Myszyniecka). Procentowała dogodna lokalizacja na trakcie Ostrołęka-Szczytno. Na początku XVIII w. przy misji wyrosła założona przez starostów ostrołęckich osada Martunowo/Nowy Myszyniec. Po kasacie zakonu misję zamieniono na probostwo, jarmarki z targami przeniesiono do Nowego Myszyńca. W 1789 r. mieszkało w nim 23 rolników i 23 rzemieślników. W 1792 r. miejscowość otrzymała dokument króla Stanisława Augusta Poniatowskiego zabezpieczający ją przed nadużyciami starosty

¹² J. Bogucki, *Czyżew wczoraj i dziś*, „Studia Łomżyńskie”, t. VIII, Łomża 1997, s. 327-329; E. Bohusz-Romaszewska, O Tomaszewską, N. Tomaszewski, *Czyżew. Kartki z dziejów miasta, gminy i parafii do 1944 roku*, Czyżew 2022; A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, Białystok 2014, s. 92-99; Akta Komisji Spraw Wewnętrznych i Policji, Dokumenty dotyczące się miasta Czyżewa, sygn. 4300, s.7; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 254; SGKP, Warszawa 1880, t. I, s. 888.

¹³ W. Paprocka, *Myszyniec jako ośrodek kultury kurpiowskiej od połowy XVII wieku do roku 1870*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” t. 12, 1998. s. 40-53; Taż, *Myszyniec. Studium z dziejów miasta*, Warszawa 1993, s. 14-44; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s. 487-488; SGKP, t. VII, s. 839-840; AGAD, KRSW, nr 4412, vol. 1 (tłumaczenie z akt popruskich dotyczące zmiany osady targowej Myszyniec na Miasto), 1797; Pismo do KRSW-nr 4410, vol. III (poszukiwania aktu lokacyjnego)

W odniesieniu do byłej wsi kościelnej nastąpiło na prośbę mieszkańców w 1797 r. nadanie praw miejskich. Dokument zaginął, stąd w czasach Królestwa Polskiego trwały jego poszukiwania ze względu na spór skarbu państwa z władzami miejskimi o dochody z propinacji karczmy miejskiej. Przedstawiciele ludności żydowskiej osiedlili się w Myszyncu w XVIII w. – w 1774 r. w parafii mieszkało 23 Żydów (0,5% ogółu ludności), 43 lata później 310 (3,1%). W 1827 r. w mieście żyło 364 osób pochodzenia żydowskiego. W połowie XIX w. istniała dobrze zorganizowana społeczność żydowska (741 osób). W 1808 r. Myszyniec liczył 1078 mieszkańców, w 1820 r. – 1215 i 149 domów, w 1828 r. – 1380 i 152 domy, w 1844 r. – 1738 i 155 domów, w 1864 r. ok. 2000 mieszkańców oraz 205 domów. W miasteczku była garbarnia, browar, 3 młyny i rzeźnia. Wytwarzano płótno oraz wyroby bursztynowe. Rozwój Myszynca miał źródło w jego znaczeniu jako miejsca zbytu produktów rolniczych i hodowlanych oraz zakupu artykułów konsumpcyjnych. Znaczenie jarmarków było duże, o czym świadczą akta zawierające materiały dotyczące dzierżawy dochodów jarmarkowego, stanowego i brukowego, dowodzące walki konkurencyjnej między kolejnymi dzierżawcami dla otrzymania bądź przedłużenia dzierżaw, jak również wykazy dochodów jarmarkowego i brukowego oraz prośby o zwiększenie ilości jarmarków.

Krasnosielc¹⁴. Najwcześniejsza wiadomość o wsi pod nazwą Siedlec (Sielec, Sielcz) jest związana z powstaniem parafii (1386). W 1567 r. wieś będąca własnością Elżbiety Ciemniewskiej była jedną z większych na Mazowszu (ponad 300 mieszkańców). Przeszła do rodziny Krasieńskich, którzy w XVIII w. nadali używaną do dziś nazwę miejscowości. W 1781 r. król Stanisław August zezwolił na odbywanie 4 jarmarków, od 1786 r. – 8. Osada rzemieślniczo-handlowa w 1824 r. otrzymała prawa miejskie. Początki żydowskiego osadnictwa sięgają połowy XVIII w. Zakazywano Żydom kupowania placów i osiedlania się na terenie miasta, z wyjątkiem wyznaczonych ulic pod warunkiem uiszczania czynszu. Zabiegający o rozwój miasta właściciele stworzyli produkujący sukno zakład (upadł wskutek trudności ze zbytem), zachęcali rzemieślników do rozwoju produkcji. Z pomyślną przybywało ludności. W 1825 r. w 53 domach mieszkało 620 osób, w 1857 r. 926 Żydów stanowiło 50% mieszkańców, w 1865 r. – 108 domów zasiedlało 1720 osób.

Różan¹⁵. We wczesnym średniowieczu, w granicach ziemi zakroczymskiej, przy przeprawie przez Narew istniała osada Różan. W 1378 r. otrzymała przywilej lokacyjny. W 1403 r. książę mazowiecki Janusz I potwierdził go i rozszerzył, nadając miastu prawo chełmińskie. Od XV w. Różan był siedzibą powiatu sądowego, starostwa oraz stolicą ziemi różańskiej/makowskiej. W 1564 r. miasto liczyło 330 domów. W 1581 r. ustanowiono tu skład soli dla północnego Mazowsza, działały cechy, kupcy prowadzili handel zbożem i płodami leśnymi. Regres rozpoczął się od przełomu XVI/

¹⁴ U. Dembicka, *Z dziejów Krasnosielca i okolic (1386-1869)*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 8, 1994, s. 71-87; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s. 477; SGKP, Warszawa 1883, t. IV, s. 638

¹⁵ D. Główna, *Z dziejów Różana i ziemi różańskiej w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, red. K. Kruszewski, Różan 2016, s. 9-16; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 507-508; Różan [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, Warszawa 1888, t. IX, s. 891-892.

XVII w., znaczący cios zadał miasteczku potop szwedzki. Po jego zakończeniu liczyło ok. 250 mieszkańców, nie mogąc podźwignąć się przez kolejny wiek, na co wpłynęła też wielka wojna północna i morowe powietrze. W 1777 r. istniało tu 65 domów. Osadnictwo żydowskie w Różanie sięgało XVII wieku. Stosunki między ludnością żydowską a chrześcijańskim mieszczaństwem regulowała ustawa zatwierdzona przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (1766), zerwana przez mieszczan w 1792 r. Źródłem utrzymania Żydów był handel z ludnością okolicznych wsi. W czasach pruskich królewskie miasto Różan liczyło 384 mieszkańców i 65 placów, odbywało się w nim 6 jarmarków rocznie, działała garbarnia, browar, wytwórnia miodu pitnego. W 1808 r. Różan posiadał 661 mieszkańców, w 1827 r. - 1128 (310 Żydów), a w 1857 r. - 1507.

Serock¹⁶. Geneza osady, która dała początek miastu Serock (Szyroczec, Sierociec) wiąże się z położeniem geograficznym w widłach Bugu i Narwi, w pobliżu szlaków handlowych na Ruś. Niepewna informacja o zaliczanym do kasztelańskich grodzie pochodzi z 1065 r. Dzięki wzrastającej wymianie handlowej podgrodzie ewoluowało w targowisko. W 1417 r. książęca osada otrzymała chełmińskie prawo miejskie, w 1425 r. doszło do ich rozszerzenia przez księcia Janusza. W Koronie Serock stał się miastem monarszym, miejscem sądów ziemskich. W 1564 r. miał ok 1,5 tys. mieszkańców w 264 domach. W 1567 r. Zygmunt August potwierdził przywileje miejskie i nadał cechowe. Rocznie odbywały się 3 jarmarki i cotygodniowy targ. W czasie potopu szwedzkiego miasto zostało niemal kompletnie zniszczone. W 1662 r. Serock zamieszkiwało 66 osób, w 1676 r. – ok. 300, w roku 1777 – 324 mieszkańców i 57 domów. Z kryzysu demograficznego i gospodarczego miasteczko nie podźwignęło się do końca Rzeczypospolitej, z wyjątkiem piwowarstwa. Żydowskie kupcy na stałe osiedli w 2. poł. XVIII w. Wyhamowanie osadnictwa z czasów pruskich w miastach północnego Mazowsza nastąpiło w okresie Księstwa Warszawskiego, z wyjątkiem Serocka, gdzie liczba Żydów gwałtownie wzrosła ze względu na budowę fortyfikacji. Za czasów pruskich powstała w Serocku komora celna, napłynęli urzędnicy i rzemieślnicy z Prus. Budowa napoleońskiej twierdzy spowodowała zmiany przestrzenne, opasanie części miasta wałami, wytyczenie ulic, budowę koszar i rozebranie części budynków. Osłabło znaczenie Dolnego Serocka, zamieszanego przez grupy zawodowe związane z rzeką, nastąpił rozwój zabudowy w kierunku zachodnim. W okresie Królestwa Polskiego liczba żydowskich mieszkańców rosła. Zajmowali się głównie handlem, rzemiosłem, dzierżawą karczm, browarów i gorzelni. Dzierżawili dochody z propinacji, podejmowali prace remontowe, dystrybuowali wyroby tabaczne. W 1827 r. Żydzi stanowili 38,1% ogółu mieszkańców (375 osób), 30 lat później 56,2% (920 osób.) Czasy Królestwa Polskiego przyniosły ożywienie gospodarcze. Szansą na rozwój była budowa Traktu Petersburskiego (1824-1828), który w kolejnej dekadzie w Serocku skrzyżował się z traktem białostockim. Powstała stacja pocztowa, hotel i austerie.

¹⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s.508-509; SGKP, Warszawa 1889, t. X, s.453-454; AGAD, KRSW sygn. 04679, k.61-63; J. Grabowski, *Serock w okresie panowania Piastów mazowieckich*, [w:] *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków*, red. S. Jakubczak i R. Lolo, Serock 2017, s. 25-46; R. Lolo, *Serock w latach 1526-1660 na tle innych miast mazowieckich*, [w:] *Tamże*, s. 55-64; S. Jakubczak, *Miasto i twierdza Serock w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1807-1831*, [w:] *Tamże*, s.65-100; Serock [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

W 1845 r. założona została fabryka narzędzi rolniczych. Budżet wynosił w 1850 r. – dochodów i wydatków 1851 rubli srebrnych (pensja burmistrza 225, kasjera 135, kancelisty 60, 2 policmajstrów 75, stróża nocnego 30). Następował wzrost dochodów z podatku propinacyjnego (1850 r. – 375 rs, 1858 r. – 700 rs, - ponad połowa dochodów miesięcznych). Zapowiedź mniej korzystnych tendencji oznaczało ominięcie Serocka przez magistralę kolejową Warszawa-Petersburg. Z lat 60. XIX w. pochodzi informacja, że w kasie miejskiej zabrakło pieniędzy na pokrycie bieżących wydatków. Przemiany gospodarcze odzwierciedla przyrost populacji: 1808 r. -726 mieszkańców, 1825 r.-1008, 1857 r. -1637, 1864 r. -2116.

Wyszków¹⁷. Pierwsza wzmianka o wsi biskupów płockich sięga 1203 r. Na podstawie zezwolenia Jana Olbrachta w 1502 r. biskup Wojciech Przerębski nadał jej chełmińskie prawo miejskie wzorowane na pobliskim Pułtusk. Mieszkańcy uzyskali zezwolenie na wyrąb drzewa, prawo rybołówstwa na Bugu. Wyszków stał się ośrodkiem rozległych dóbr biskupich. W 1578 r. w mieście działali rzemieślnicy, większość z 800 mieszkańców trudniła się rolnictwem. W połowie XVII w. biskup Karol Ferdynand Waza wybudował w mieście dwór. Wojny połowy XVII i początku XVIII w. przyczyniły się do upadku miasta. W 1777 r. istniało 77 domów, a mieszkańcy trudnili się najczęściej rolnictwem. Żydzi zaczęli osiedlać się w Wyszkowie w drugiej połowie XVIII w. Specjalizowali się w dzierżawach konsensu od wyszynku trunków, choć ich podstawowym zajęciem pozostawał handel i rzemiosło. W XIX stuleciu rozwinęło się nieco wyszkowskie rzemiosło, funkcjonowało 6 jarmarków, od 1835 r. 10. Rozwój utrudniał niski poziom Bugu, brak przystani rzecznej oraz mostu. Wyszków stanowił ośrodek handlu lokalnego, na początku 2. połowy wieku sytuację poprawił boom na sprowadzane z Puszczy Białej drewno. Ludność ośrodka liczyła w 1810 r. -653 mieszkańców, w 1827 r. -960, w 1857 r. – 1590, w 1865-2535.

Nowogród¹⁸. Geneza ośrodka sięga IX–XII w., kiedy w widłach Narwi i Pisy istniał gród przeniesiony na przeciwległy brzeg Narwi. Od 1355 r. była to rezydencja książąt mazowieckich -w ziemi warszawskiej istniała nowogrodzka kasztelania. W 1427 r. powstała z targu na podgrodziu osada otrzymała prawa miejskie, w 1434 r. Bolesław IV wprowadził prawo chełmińskie. Kultuwujący kurpiowskie tradycje ośrodek znajdował się na styku granic Mazowsza/Polski i Prus. Prężnie rozwijające się miasto królewskie z siedzibą starosty niegrodowego i sądu bartnego, w którym kwitł handel i rzemiosło stanowiło punkt na szlaku do Królewca. W 1564 r. było w nim 300 domów „podatkujących” i ok. 1800 mieszkańców, 2 jarmarki. „Złoty wiek” zakończył się w czasie wojen szwedzkich. Od tego czasu miasteczko egzystowało, do spadku ludności na pułap 150 mieszkańców przyczyniły się też pożary. Nastąpiła dość szybka odbudowa, gdyż miasto leżało na szlaku handlowym rzeczny i lądowy. Odbływały się cotygodniowe targi i 8 jarmarków rocznie. Początki ludności żydowskiej

¹⁷ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998, s. 74, 77. D. Gimpel, *Dzieje Wyszkowa*. Warszawa 1984; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II., s. 522-523; SGK, Warszawa 1895, t. XIV, s. 147-148.

¹⁸ W. Wincenciak, *Nowogród miastem Adama Chętnika* [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, Łomża 2003, s. 117-123; A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 232-239; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 273-274; SGK, Warszawa 1886, t. VII, s. 246-247

w Nowogrodzie sięgają XV w., w XVIII stuleciu ukonstytuowała się gmina. W 1857 r. Żydzi stanowili 46,3% kilkusetosobowej populacji. Na przełomie XVIII/ XIX w. miasteczko dzwigało się z letargu – w 1799 r. było 189 domów, 966 mieszkańców, w 1820 r. 202 domy i 1356 mieszkańców. W 1860 r. funkcjonowała tu fabryka grubego sukna, 8 garbarni i kilka młynów, lecz w drugiej połowie XIX w. Nowogród z miasta rzemieślniczo-handlowego ewoluował w ośrodek o charakterze rolniczym,

Wizna¹⁹. Najstarsza wzmianka pochodzi z 1065 roku -dochody z przewozu przez Narew w Wiźnie otrzymali benedyktyni mogileńscy. Miało to być jedno z najstarszych i najznaczniejszych miast wschodniomazowieckich. W miejscu bałtyjskiej osady powstał kasztelański gród na wschodniej granicy Mazowsza, na szlaku ku Rusi, Litwie i Prusom (zamek z 1130 r.) W XII w. Wizna trafiała w ręce ruskie, litewskie, na przełomie XIV i XV krzyżackie. Ok. 1370 r. miała miejsce z nadania Siemowita III lokata miasta, prawa miejskie Wizna posiadała od 1435 r. W 1526 roku ziemia wiska została przyłączona do Korony, ze stolicą, która stała się miastem królewskim, siedzibą starostwa grodzkiego, sądu ziemskiego i grodzkiego oraz archiwum wiejskiego. W 1564 r. w Wiźnie znajdowało się 330 domów zamieszkałych przez 1980 mieszkańców, trudniących się handlem, rzemiosłem, rolnictwem i splawianiem Narwią zboża i drzewa. Do upadku przyczyniły się pożary oraz najazdy szwedzkie. W 1777 r. miasto liczyło 141 domów i 846 mieszkańców, w 1789 r. 221 domów, 12 karczem i 9 browarów. W 1794 r. uległo spaleniowi przez Prusaków, którzy po III rozbiórce zlokalizowali tu kolegia ziemskie oraz zaplanowali odbudowę i budowę gmachów publicznych. W 1799 r. odnotowano w Wiźnie 197 domów i 1098 mieszkańców. W czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego trwał rozrost: w 1820 r. -222 domy, 1178 mieszkańców, w 1827 r. -2110. Istniała wówczas manufaktura sukiennicza. W 1860 r. znajdowało się w Wiźnie 250 domów drewnianych i 6 murowanych. W 1765 r. w miejscowości mieszkało 16 żydowskich rodzin. Rozwój tej społeczności przypadł na połowę XIX w.: w 1857 r. w miasteczku mieszkało 492 Żydów, którzy stanowili 26% całej populacji

Zambrów²⁰. Geneza ośrodka sięga XIII-wiecznej stancji myśliwskiej książąt mazowieckich, nieopodal której powstała osada nad rzeką Jabłonką. Ośrodek wymiany handlowej w 1283 r. otrzymał parafię, a wieś książęca wzmiankowana była na pocz. XV w. Przed 1430 r. Zambrów otrzymał chełmińskie prawo miejskie od księcia Janusza I. W 1529 r. stał się miastem królewskim. W 1538 r. na sejmie potwierdzono prawo miejskie, nadano przywilej czwartkowego targu i 3 jarmarków rocznie, później 9. Położenie przy szlakach handlowych, wśród wsi i osad leśnych stymulowało rozwój siedziby władz powiatowych, ośrodka administracyjnego, handlowego i rzemieślniczego (1564 r. - 1500 mieszkańców). Pierwszy kryzys wiązał się z epidemią 1575 r. Choć na przełomie XVI i XVII w. zaczęło się odzyskiwanie pozycji, stagnacja ekonomiczna początku XVII stulecia, wojny 2. połowy wieku i 1 połowy XVIII w. do-

¹⁹ Cz. Brodecki, *Wizna w latach 1529-2000*, Warszawa 2000; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 294; SGKP, Warszawa 1893, t. XIII, s. 685-686.

²⁰ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s.377-381; J. Mroczek, *Zambrów. Zarys dziejów*, Białyсток 1982, s. 45-48; K. Sychowicz, *Zambrów na przestrzeni wieków*, Zambrów 2006, s.37; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, s. 296-298; Zambrów [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, Warszawa 1895, t. XII, s. 366-337.

prowadziły miasto do upadku. Zambrów był kilkakrotnie niszczone, kontrybucje oraz przemarsze wojsk szwedzkich, saskich, rosyjskich i polskich nie sprzyjały odbudowie. Pod koniec XVIII w. było w nim 98 domów z 564 mieszkańcami. Żydzi osiedlili się na krótko w XVI w.. W 1765 r. ich 12 Żydów, pod koniec stulecia – 32 (niecałe 6% populacji). Sytuację zmieniła zgoda władz pruskich na ich osiedlenie w miastach. (1802). Masowy napływ ludności żydowskiej miał miejsce w latach 1827–1858, a w latach 60. XIX w. stanowiła ponad 65% populacji. Centrum ich osadnictwa stanowił rynek, wokół którego znajdowało się kilkadziesiąt budynków mieszkalnych oraz sklepów. Żydzi zajmowali się głównie handlem drewnem oraz zbożem, dzierżawili zajazdy i karczmy. W 1. połowie XIX w. miasto miało charakter rolniczo – rzemieślniczy, powoli rozwijał się przemysł i handel, przy braku tradycji rzemieślniczej. Wpływ na ożywienie gospodarcze i rozwój ok. połowy XIX stulecia miało poprowadzenie przez Zambrów drogi wiodącej z Warszawy w kierunku Białegostoku, drogi Łomża – Czyżew oraz zniesienie granicy celnej. Skierowanie w 1862 r. pociągów magistralą kolejową Warszawa-Białystok-Wilno-Petersburg w niewielkim stopniu pomniejszyło znaczenie szosy białostockiej. Ludność wzrastała: w 1795 r. - 554 osoby, w 1808 r. - 615, w 1837 r. - 1032, w 1857 r. - 1622 osoby.

Śniadowo²¹ (do 1818 r. Smłodowo/Smolodowo). Wieś z przyległymi dobrami nadał Janusz I lub Siemowit III przed 1390 r. sędziemu łomżyńskiemu i nowogrodzkiemu Piotrowi Giezie. Przez trzy stulecia pozostawała własnością prywatną. Żydzi osiedlili się w Śniadowie w 2. połowie XVI wieku. W 1777 r. istniała tam pierwsza gmina żydowska w regionie łomżyńskim. Głównym źródłem utrzymania Żydów było rzemiosło i drobny handel. Rozwój miejscowości przyspieszył, kiedy w 1703 roku August II dał przywilej na organizację 4 jarmarków. Gdy Śniadowo przeszło we władanie jezuitów trzymało prawa miejskie (1732). Po kasacie zakonu właściciel miasteczka w 1775 r. uzyskał aprobatę sejmu na targi i jarmarki. W 1777 r. Śniadowo liczyło 80 domów i 480 mieszkańców. W 1820 r. było 5 karczm i szynków, 3 gorzelnie, młyn stanowiący własność dworu, 2 gmachy publiczne -kościół parafialny i szkoła żydowska. Ponadto 104 domy oraz 817 mieszkańców, w tym 641 Żydów, w 1858 r. już 154 domy z 1567 mieszkańcami. Chrześcijanie parali się rolnictwem, odbywało się 6 słynnych jarmarków bydłych (miały w pewnym okresie spowodować upadek targów łomżyńskich), handlowano drobnym towarem i sprzętem gospodarczym. Warto przybliżyć spis nieruchomości miejskich z 1844 r.: dzienniki urzędowe i sprzęt przeciwpożarowy, insygnia miejskie - pieczęcie magistratu - 2, tablice z fabryki Mintera oznaczające rynek i 8 ulic, tablica z fabryki Mintera oznaczająca miasto, tablica sosnowa z napisem miasta, słup sosnowy do niej, chorągiewka do dni targowych na porcu z drewna sosnowego, w 1853 r. szopa na narzędzia ogniowe. Choć Śniadowo

²¹ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 293-299, SGKP, Warszawa 1889, t. X, s. 927-928; E. Baczewska, *Gmina Śniadowo wczoraj i dziś*, „Studia Łomżyńskie”, t. 10, 1999, s. 255; D. Bzura, *Zapomniane miasteczko Śniadowo* [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, s. 159-165; *Opis historyczny i topograficzno-statystyczny Śniadowa z 1820 przez zastępcę Burmistrza Jastrzębskiego*; Archiwum Powiatu Łomżyńskiego, Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 827, k. 192-195; *Spis nieruchomości miejskich Śniadowa 1859 r.*, Archiwum Powiatu Łomżyńskiego, Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 67, k. 5 i n. *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 289-290.

cieszyło się korzystnym położeniem względem sieci drożnej oraz innych ośrodków miejskich, lecz było to typowe „zapomniane miasteczko”, a kiedy jeden z właścicieli wystąpił o pozbawienie prawa miejskich, otrzymał ich zawieszenie.

Wysokie Mazowieckie²². Geneza ośrodka wywodzi się od osady kasztelańskiego grodu Świeck nad rzeką Brok. Wzmiankowana ok. 1239 r. osada przejęła funkcje Świecka. Prawa miejskie otrzymała w 1492 r., a w 1499 r. przywilej na targi i jarmarki. W 1503 r. Aleksander I nadał prawo magdeburskie, przy czym królewskie miasto korzystało na lokalizacji na przecięciu szlaków handlowych. Nastąpił rozwój ekonomiczny i kulturalny – w 1580 r. odnotowano 860 mieszkańców, 143 budynki, kościół, cerkiew, szpital, ratusz i karczmę. Od XVI w. była to własność prywatna (m.in. we władaniu Radziwiłłów nieświeskich), duży ośrodek rzemieślniczy, kuśnierstwa i szewstwa. Kolejni właściciele traktowali go wyłącznie jako źródło dochodów. Po zniszczeniach wojennych połowy XVII w. oraz początku XVIII w. nie udało się miastu podnieść z kryzysu, (ok. 1662 r. -580 mieszkańców, w 1775 r – 123 domy), chociaż w połowie XIX wieku wystąpiło pewne ożywienie.

W 1719 r., Jan Stanisław Kątski dóbr postanowił ożywić gospodarkę miasta ściągając wyznawców religii mojżeszowej, gdyż funkcjonowało przekonanie o konieczności obsadzenia Żydów dla uzyskania bądź utrzymania charakteru handlowego osady. W 1780 r. Stanisław August nadał przywilej na 4 jarmarki. Powstały nowe domy, cegielnia, młyn, 3 gorzelnie i 3 browary, zakłady rzemieślnicze. Lustracja pruska z 1799 r. wymienia 134 domy, na 864 mieszkańców 276 Żydów.

Po rozbiorach, w Królestwie Polskim bliskość formalnej granicy z Rosją lokowało Wysokie de facto na peryferiach. Odcięte od powiązań komunikacyjnych i ekonomicznych z Brańskiem, Ciechanowcem, Siemiatyczami i Bielskiem Podlaskim utraciło możliwość rozwoju. Powolne ożywienie gospodarczo-kulturalne przypadło na okres międzypowstaniowy, kiedy powstały pierwsze budynki murowane (kościół i plebania). Zakazano wówczas wznoszenia budynków drewnianych na rynku, murowane zaś nakazano stawiać przy wylotach ulic. Od zaistnienia w mieście okręgu bożniczego występuje ekspansja ludności żydowskiej. Spis z 1827 r. wylicza na 1065 mieszkańców 378 osób wyznania mojżeszowego. W 1857 r. stanowili 58% ogółu, tj. 1053 na 1824 osób.

Sokoły²³. Według części źródeł geneza nazwy wywodzi się od osady sokolników zwanej „Gniazdem sokolim”. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1446 r., a mieli ją posiadać bracia Sokół, protoplaści Sokołowskich herbu Gozdawa. Od przełomu XV i XVI wieku zamieszkiwała ją głównie drobna szlachta. Zniszczona podczas potopu szwedzkiego, przywilej na targi otrzymała w 1659 r., co stymulowało rozwój. Żydzi sokolscy pojawili się w XVI wieku. W 1765 r. było ich 165, w 1790 r. – 195. W końcu

²² A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 359-363; J. Maroszek, *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866-2006*, Białystok 2008, s. 34, 86; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 295-296; Wysokie Mazowieckie [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025] SGK, Warszawa 1895, t. XIV, s. 138-139.

²³ Cz. Gwardiak, *Zarys dziejów Sokolów do 1939 r.* [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, s. 147 i n.; A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 263-268; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 282; SGK, Warszawa 1890, t. X, s. 38.

XVIII w. połowa osady stała się własnością kościelną, druga część należała do Marianny z Kruszewskich Markowskiej. Dzięki zabiegom właścicielki w 1827 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji wieś, czyli osadę handlową Sokoły Kościelne podniesiono do rangi miasta. Choć pozbawione przemysłu, Sokoły zwiększały liczbę mieszkańców. Sprzyjało temu położenie na skrzyżowaniu dróg z Tykocina, Łomży i Ostrołęki ku Podlasiu. Napływali wyznawcy religii mojżeszowej zajmujący się drobnym handlem, czemu sprzyjały targi i jarmarki (od 5 do 9 rocznie). Następował stopniowy rozrost miejscowości, której ludność w 1827 r. liczyła 9 domów i 58 mieszkańców, a w 1857 r. -83 domy i 1518 (1380 Żydów stanowiących 90,9 % ogółu populacji.)

Ciechanowiec²⁴. W XII-XIII w. nad rzeką Nurzec funkcjonował prawdopodobnie gród z ufortyfikowaną osadą handlową. Zniszczony przez Tatarów, położony przy szlaku handlowym na Litwę został odbudowany. Zlokalizowany na wschodnich rubieżach monarchii piastowskiej, o znaczeniu strategicznym przechodził z rąk do rąk, będąc własnością książąt polskich, ruskich, litewskich. Pod koniec XIV w. ewoluował w ośrodek miejski-lokalne centrum rzemieślnicze i handlowe, przy jednym z ważniejszych szlaków handlowych z Warszawy w kierunku Bielska Podlaskiego, Grodna i Wilna. Od księcia mazowieckiego Janusza I, bądź księcia litewskiego Witolda, otrzymał prawa miejskie magdeburskie (1429). Następne dwa stulecia to „złota epoka” Ciechanowca Miasto rozwijało się pod względem gospodarczym i demograficznym, stając się jednym z najważniejszych ośrodków handlowo-rzemieślniczych i istotnym centrum administracyjnym Podlasia. W XVI w., za sprawą właścicieli Kiszaków było ważnym centrum ruchu ariańskiego. Na lewym brzegu Nurca wzniesiono zamek, niszczone podczas wojen 1655-1660, 1701-1706. W XVI stuleciu nastąpił podział na należące do różnych właścicieli miasto lewobrzeżne (Stare) z rynkiem i 7 ulicami oraz prawobrzeżne Nowe z dwoma rynkami i tyluż ulicami. W 1580 r. mieszkało tu łącznie ok. 2200 osób, w 1628 r. liczba nowomiejskich domów spadła do 35, po wojnach szwedzkich w całym Ciechanowcu do 700 mieszkańców. Wkład w rozwój miasta w XVIII w. wnieśli właściciele – Jabłonowscy i Ossolińscy, którzy podnieśli je z upadku. W 1755 r. Ciechanowiec został zniszczony w wyniku pożaru, pod koniec XVIII w. ucierpiał w wyniku wojny polsko-rosyjskiej oraz insurekcji kościuszkowskiej. Początki osadnictwa żydowskiego sięgają początku XVI w. (1523 r. - dzierżawa królewskiej komory celnej). W 2 poł. XVII w. społeczność ta dynamicznie się rozwijała. Po 1743 r. wzniesiono murowaną synagogę, uzyskano zezwolenie na prowadzenie wolnego handlu i objęcie ochroną prawną. W drugiej poł. XVIII w. Żydzi, zajmujący się handlem i rzemiosłem, stanowili ok. 60% ogółu ludności. Działały sklepy i piekarnie oraz zakłady rzemieślnicze. Znaczna część żydowskich mieszkańców czerpała zyski z wyrobu i sprzedaży alkoholu, z arendy karczm i młynów. Pod panowaniem pruskim obniżane były niektóre podatki, aby zgodnie z założeniami polityki ekonomicznej władz zachęcać do osiedlania się w mieście Żydów zajmujących się handlem. Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. nastąpił podział na dwa odrębne organizmy miejskie.

²⁴ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 76-81; N.D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do roku 1989*, Ciechanowiec 2008, s.26-188; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 252-253, SGKP t. I, Warszawa 1888, s. 667-678.

Staromiejski, lewobrzeżny fragment miasta wszedł w skład Imperium Rosyjskiego (Strona Ruska), usytuowane na prawym brzegu Nurca Nowe Miasto zostało włączone do Królestwa Polskiego (Strona Polska.) Lewobrzeże rozwijało się m.in. za sprawą przybyłych z Niemiec tkaczy i włókienników, którzy założyli zakłady przerabiające wełnę i sprowadzaną z Rosji bawełnę. Słynne były targi końskie, gdzie przyjeżdżali kupcy z Petersburga, Gdańska, Berlina, a obroty szły w setki tysięcy rubli w złocie. Fakt ten pozostawał w związku z rozwojem miejskiej infrastruktury i wzrostem ludności (1799 -2651 mieszkańców.) Pod panowaniem rosyjskim Żydzi mogli kupować nieruchomości i rozwijać działalność przemysłową, przestały obowiązywać ograniczenia możliwości zmiany zawodu. Od 1820 r. w mieście rozwijał się przemysł włókienniczy, a wśród 15 fabryk sukienniczych – 7 należało do Żydów. Zdominowali oni handel wełną i utworzyli spółdzielnię przewozową, umożliwiającą opłacalny transport towarów. Działały mniejsze zakłady włókiennicze, 3 żydowskie fabryki produkujące guziki oraz tkalnia wyrobów wełnianych. Żydzi czerpali zyski z arendy. W 1857 r. w Nowym Mieście zamieszkiwało na ok. 1200 mieszkańców 900 Żydów.

Grajewo²⁵. Ośrodek nad rzeką Elk powstał z inicjatywy księcia mazowieckiego, Janusza I - w 1426 r. pojawiła się nazwa książęcej wsi Grejwy. W 1434 r. Bolesław IV nadał Włościborowi z Osieka 60 włości, zwanych Graywo. Protoplasta rodziny Grajewskich Jan z Białowieży (kuchmistrz księcia Kazimierza III i starosta biskupich dóbr pułtuskich) otrzymał w 1472 r. ziemie wraz z Grajewem. Wzrost liczby mieszkańców pozwolił na rozwój handlu i rzemiosła. Rzeką Elk szlachta pruska spławiała zboże i towary leśne do Gdańska. Grajewo posiadało pozwolenie na wyrób smoły, popiołów i towarów leśnych w lasach królewskich oraz na ich eksport do Gdańska. Prawa miejskie jako pierwsze prywatne miasto w ziemi wiskiej Grajewo otrzymało przywilejem Zygmunta Starego z 1540 r. Mimo korzystnego położenia rozwój hamował m.in. podział między wielu spadkobierców- gdy w XVII w. całość wykupił najbogatszy z rodu, zaczęto w rejestrach zapisywać je jako miasto, gdyż dotąd było właściwie wsią targową. Po potopie szwedzkim uległo zniszczeniu (1676 r. – 35 mieszczan, burmistrz z rodziną, 2 Żydów z żonami). Pod koniec stulecia zaczęło się rozwijać, aczkolwiek zabudowa ograniczała się do rynku i ulic wylotowych. Wpływ miały na to królewskie przywileje na cotygodniowe targi i 4 doroczne jarmarki (1777 r. -43 domy i 258 mieszkańców). Pod zaborami miała miejsce kontynuacja trendów rozwojowych W 1818 r. otwarto fabrykę świec oraz mydła. Handlowano bydłem, końmi i wyrobami bednarskimi. W 1800 r. miasto liczyło 218 mieszkańców (168 Żydów), w 1808 r. ok. 505, w 1827 r. -ok. 1300. Znaczna żydowska migracja pojawiła się po otwarciu w 1829 r. utwardzonej szosy Warszawa – Petersburg. W 1857 r. liczba ludności wzrosła do 1917 osób (1459 Żydów). Miejscowość posiadała stację pocztową, komorę celną, szkołę elementarną, rzeźnię, wiele zakładów rzemieślniczych.

²⁵ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 124-126.; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 260; Grajewo, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, t. II, Warszawa 1881, s. 791

Rajgród²⁶. Rajgród założony jako gród jaćwieski na szlaku z Mazowsza w głąb Jaćwieży, był jednocześnie stacją handlową. Po śmierci księcia płockiego Bolesława III w 1351 r. ziemię wiską z Rajgrodem odziedziczył Kazimierz Wielki. Od 1422 r. Rajgród przeszedł do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwsza pewna wzmianka pochodzi z aktu sprzedaży przez Mikołaja z Rajgrodu dóbr bratu Janowi (1429). W XIV/XV w. pod grodem zaczęła rozwijać się osada bartników i rybaków, de facto rządzące się własnymi prawami, posiadające monarsze przywileje miasteczko (ratusz w 1529 r.) Najstarszy w regionie ośrodek miejski został zdominowany przez pobliskie królewskie miasto Augustów. W 1566 r. nastąpiła lokacja Rajgrodu, a w 1588 r. zostały mu nadane magdeburskie prawa miejskie przez wojewodzinę Annę z Radziwiłłów Kiszczynę. Gdy w 1571 r. zapisała dobra rajgrodzkie i goniądzkie Zygmuntowi Augustowi, stał się miastem królewskim i siedzibą starosty. W 1580 r. było tu 129 domów i tylko 11 rzemieślników. W 1656 r. Rajgród miał być będąc jednym z najbardziej zniszczonych po „potopie” miast podlaskich (na 150 domów 26 zamieszkanym), zaś w 1794 r. zrabowany przez Prusaków. W 1616 r. liczył 870 mieszkańców, w 1668 r. zaledwie 130. Pierwsza wzmianka o obecności Żydów w Rajgrodzie pochodzi z 1587 r., po wojnie szwedzkiej było ich tutaj najmniej na całym Podlasiu. Z początkiem XVIII w. założyli gminę, która do końca stulecia wzrosła prawie do 400 osób. Powolny wzrost ekonomiczny miasta w XVIII stuleciu ograniczała konkurencja ze strony starszych i większych ośrodków miejskich. Pod panowaniem pruskim istniał tu sąd powiatowy, a miasto, które w 1797 r. strawił pożar, w 1799 r. liczyło 192 dymy i 889 mieszkańców/158 domów, posiadało cegielnię, młyn wodny, browar, 8 szynków i 9 gorzelni. Pod zaborem wiodło nieco senny żywot, gdyż dotychczasowe drogi handlowe straciły na znaczeniu, lecz w 1829 r. dzięki Traktowi Kowieńskiemu powstała tu stacja pocztowa, a na pograniczu pruskim rozplecił się przemysł. Przejeżdżali tędy carowie i dostojnicy, przeciągały wojska, zwiększał się ruch dalekosiężny i lokalny. 30 IX 1820 r. weszły w życie Przepisy Cywilne Policji Budowniczej dla miast Królestwa Polskiego - przyjęto zasadę oczyszczania placów rynkowych z zabudowy i przekształcania w reprezentacyjne place z głównymi budynkami użyteczności publicznej, jak też planowano brukowanie ulic i placów. Według opisu wyglądu miasta rządowego Rajgrodu z 1820 r. jego ulice były krzywe, mały rynek nie posiadał określonego kształtu. Istniało 177 domów (16 murowanych) oraz niewielka przestrzeń brukowana, Projekt z 1835 r. dotyczący użycia pustych placów po spalonych zabudowaniach na nowy, regularny rynek miejski nie został zrealizowany. Większość zabudowy drewnianej niezgodnie z prawem miała pokryte słomą dachy. W 1857 r. było w Rajgrodzie 1907 mieszkańców (1659 Żydów), którzy zajmowali się głównie handlem wędzonymi rybami. W 1865 r. zabudowę tworzyło 10 murowanych i 268 drewnianych domów.

²⁶ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 241-246; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 277-278; J. Maroszek, *Goniądzko-rajgrodzkie „państwo” Radziwiłłów (1509-1571)* [w:] *Czas na Podlaskie. Rajgród. Referaty z sesji historycznej 8 sierpnia 2009 r.*, red. T. Dudziński, s. 17-31; J. Szlaszyński, *Handlowe znaczenie Rajgrodu na początku drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Tamże*, s. 33-40; J. Sobolewski, *Rajgród i okolice w wydarzeniach insurekcji kościuszkowskiej i powstania listopadowego*, [w:] *Tamże*, s. 41-68, A. Dobroński, *Rajskie miasto*, [w:] *Tamże*, s. 5-16; AGAD, KRSW, sygn.. 4762, k.24, sygn. 5031, k. 204, sygn.. 5034, k. 37

Radziłów²⁷. Geneza ośrodka związana jest z wczesnośredniowiecznym grodem przy przeprawie przez rzekę Wisłę, na trakcie z Mazowsza do Prus i Grodna. Lokację wsi przez księcia Władysława I datuje się na 1454 r., a prawa miejskie nadali książęta mazowieccy w 1466 r. W 1549 r. było tu 49 mieszczan z rodzinami. Miasto książęce, potem królewskie dzierżawione było magnatom. W XVI w. była tu siedziba powiatu i sądu ziemskiego; w XVI-XVII w. wytapiano rudę darniową. W 1564 r. Radziłów liczył 309 domów i 1854 mieszkańców, a po potopie szwedzkim 40 domów ze 100 mieszkańcami. Społeczność żydowska mieszkała w Radziłowie od XVII wieku. Z czasem wzrastała liczba Żydów utrzymujących się z rzemiosła i handlu, podczas gdy chrześcijanie trudnili się rolnictwem. Odbывало się tutaj 5 jarmarków. W okresie porozbiorowym Radziłów funkcjonował jako zapóźnione w rozwoju miasto rządowe. Jego ludność wzrastała stopniowo: w 1799 r. 85 domów z 435 mieszkańcami, w 1808 r. -532 mieszkańców, w 1827 r. -785, w 1857 r. -1459, wreszcie w 1858 r. - 1539 mieszkańców.

Wąsosz²⁸. Miejscowość pod nazwą Wąsosze założył w 1428 r. miernik księcia płockiego Jaśko z Roman. W 1436 r. książę płocki Władysław nadał jej prawo chełmińskie, powstał też zamek obronny. Utworzenie powiatu z siedzibą sądu ziemskiego i grodzkiego (1471) przyczyniło się do rozwoju miasta, dzięki położeniu przy drodze handlowej z Mazowsza i Rusi do Prus oraz handlowi wewnętrznemu i zagranicznemu (eksport, komora celna), ważnego ośrodka gospodarczego, z przywilejami książęcymi i królewskimi. W 1564 r. było w Wąsoszy 300 domów z ok. 1800 mieszkańcami, z początkiem XVII w. ufundowano klasztor karmelitów. Wojska szwedzkie w 1655 r. ograżyły miasto. W 1676 r. Wąsosz liczyła 150 mieszkańców. Upadku dopełniła wojna północna z początku XVIII w. Miasto nawiedzane było klęskami żywiołowymi, a w XIX stuleciu odczuwało regres spowodowany rozwojem Szczuczyna, przez który poprowadzono drogę z Warszawy do Kowna. Wobec braku targów i jarmarków zajmowano się głównie rolnictwem. W 1799 miasteczko liczyło 167 domów i 751 mieszkańców, w 1827 r. 171 domów i 1242 mieszkańców (w tym obecnych w mieście od czasów staropolskich Żydów).

Stawiski²⁹. Ich geneza sięga wsi założonej przez rodzinę Kurzątków herbu Awdaniec którzy w latach 1407-1411 otrzymali włóki nad rzeczką Dzierzbą, w źródłach występującej w 1426 r. Wieś szlachecka położona była w 2. poł. XVI w. w ziemi łomżyńskiej. Pod koniec stulecia osiedlono tu franciszkanów. Staraniem właściciela Fortunata Zamoyskiego zlokalizowane na skrzyżowaniu dróg z Łomży do Prus i Kolna do Przytuł Stawiski uzyskały prawa miejskie oraz przywilej na jarmarki jako Fortunatowo (ok. 1698-1702 r.). Żydowscy kupcy pojawili się pod koniec XVII w., kiedy był tu ważny ośrodek na szlaku handlowym. W 1799 r. Stawiski miały 173 domy i 1212 mieszkańców - miasto prywatne z 3 ulicami i 179 dymami, cegielnią, 3 szynkami, 12

²⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 277; SGKP, t. IX, Warszawa 1890, s. 471

²⁸ R. Borawski, *Wąsosz. Zarys dziejów na tle historii regionu*, Wąsosz 2005; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 293-204; SGKP, Warszawa 1893, t. XII, s. 177

²⁹ A. Dobroński, *Miasta województwa podlaskiego*, s. 278-285; Z. Krajewski, *Stawiski. Historia miasta i okolic na tle dziejów Mazowsza do II wojny światowej*, Łomża 2020, s. 61-64; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 283-284; SGKP, t. XI, Warszawa 1890, s. 295.; S. Orgelbrandt, *Encyklopedia powszechna*, t. IX, Warszawa 1869, s. 108.

browarami 7 gorzelniami. W 1813 r. strawił je pożar, odbudowane słyęło z wyrobu kożuchów, sukna i kapeluszy. Czynne były garbarnie i farbiarnie. Populacja miasta wzrastała: w 1827 r. liczyło 1776 mieszkańców i 166 domów, w 1844 r. blisko 2,7 tys. Było to wynikiem powstania stacji pocztowej w 1828 r. Położenie przy Trakcie Kowieńskim sprzyjało napływowi mieszkańców i rozwojowi miasta. Osiedlali się tutaj ludzie, którzy zakładali karczmy lub zajmowali się usługami dla podróżnych. W „Encyklopedii Powszechnej” S. Orgelbrandta z 1869 r. można przeczytać: „Miasteczko posiada obecnie ludności 3146, pomiędzy którymi jest 2775 Żydów, ma domów murowanych 12, drewnianych 172”.

3. Miasta (przyszłej) guberni łomżyńskiej wobec powstania styczniowego

Ważnym wydarzeniem było wyniesienie Łomży³⁰ do rangi stolicy administracyjnej guberni, której substancję można opisywać także regionami kulturowymi. Puszcza Biała (d. Biskupia) stanowiła południową część Puszczy Kurpiowskiej położoną w widłach rzek: Bugu i Narwi między Ostrowią Mazowiecką, Brokiem, Wyszkiem i Pułtuskim.³¹ Puszcza Zielona/Myszyniecka (d. Zagajnica) będąca północną częścią Puszczy Kurpiowskiej znajdowała się między Pisą, Narwią i Orzycem³². Czasem wliczano doń ziemię różańsko-makowską, traktowaną zwykle jednak odrębnie³³. Uwzględnić również należy stanowiący południową część powiatu augustowskiego okręg biebzański, będący wąskim przesmykiem łączącym północne powiaty guberni augustowskiej z ówczesnym powiatem łomżyńskim i resztą Królestwa Polskiego³⁴. Na terenie Kurpiowszczyzny właściwej stoczono łącznie ok. 36 bitew i potyczek, na ziemi różańsko-makowskiej -13, w okręgu biebzańskim - 7.

Brok³⁵. W Noc Styczniową za broń chwycili studenci z Zakładu Praktyk Leśnych w pobliskim Feliksowie, których kilku poległo w potyczce z kozakami 14 III 1863 r. W insurekcji walczyli mieszkańcy Broku, np. w bitwie pod Nagoszewem 3 VI 1863 r. W podziemiach zrujnowanego biskupiego pałacu ukrywano rannych, opatrywano rany, żywiono i odziewano powstańców. W kuźni Józefa Samsela kuto powstańcze kosy. 8 III 1864 r. pod Brokiem rozegrać się miała jedna z ostatnich bitew w widłach Narwi i Bugu.

³⁰ Cz. Brodzicki, D. Godlewska, *Łomża w latach 1794-1866*, Warszawa 1987, s. 247-278.

³¹ J. Kijowski, *Powstanie Styczniowe w Kurpiowskiej Puszczy Białej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, Ostrołęka 2024, s. 79-88.

³² Z. Krajewski, *Powstanie styczniowe w Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, Ostrołęka 2023, s. 111-122.

³³ D. Budzelewski, *Powstanie styczniowe na ziemi makowsko-różańskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 38, Ostrołęka 2024, s. 89-100; Tenże, *Próba porównania działań zbrojnych podczas powstania styczniowego na Kurpiowszczyźnie i ziemi makowsko-różańskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, Ostrołęka 2023, s. 143-152; R. Juskiewicz, *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.

³⁴ S. Chankowski, *Okręg biebzański w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny”, t. 62/3, 1971, s. 437-447; Tenże, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, Warszawa 1972.

³⁵ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała 1815-1864* [w:] *Brok i Puszcza Biała*, red. A. Dobroński, Ciechanów 1989, s. 26-27, B. Dymek, *Z historii Puszczy Białej i Broku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 17, 2005, s. 111; M. Bartniczak, *Bitwa pod Nagoszewem 3 VI 1863*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 4, 1972, s. 157-216; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864*, s.251.

Wyszków³⁶. Władze rosyjskie zarządziły brankę wśród podejrzanych politycznie obywateli Wyszkowa, zarówno katolików, jak i Żydów, którzy po ucieczce w okoliczne lasy zasilili oddziały partyzanckie. 22 II 1863 r. powstańczy dowódca Władysław Cichorski ps. Zameczek skonfiskował pieniądze z wyszkowskiego magazynu solnego, później z kasy miejskiej i urzędu pocztowego. 28 II 1863 r. pod Przetyczą jego 600-700-osobowa partia zbrojna pokonała 2 rotę piechoty i kozacką sotnię pod dowództwem mjr Golicyna. 20 V 1864 r. powstańcy zarekwirowali zasoby wyszkowskiej kasy leśnej. Represjonowano dzierżawcę wyszkowskiego folwarku Seweryna Bogdaszewskiego, który jako naczelnik rewirowy sprowadzał broń zza granicy oraz wikariusza ks. Narcyza Wileckiego, prowadzącego zbiórki pieniężne i udzielającego błogosławieństwa oddziałom leśnym.

Serock³⁷. Po ogłoszeniu branki młodzież męska z Warszawy skryła się w lasach jabłonowskich, nieporęckich i popowskich, aby podążyć w stronę Karolina nieopodał położonego na skraju Puszczy Białej Serocka, który miał być punktem zbornym. W powstaniu brało udział wielu mieszkańców Serocka, pomocy udzielała też ludność żydowska - zaopatrując szpital powstańczy w Zatorach w żywność, leki i ubrania. W miejskiej fabryce stali produkowano szable, kosy i prawdopodobnie karabiny. 25 VI 1863 r. oddział Józefa Sołowieja rozbił patrol kozacki pod Zegrzem. Grupa Józefa Jankowskiego operowała w okolicach Nieporętu i Radzymina. Gdy jej dowódca zdecydował się na rozwiązanie jednostki, broń ukryto na narwiańskiej wyspie naprzeciwko Zegrza.

Myszyniec³⁸. 7 III 1863 r. 700-osobowy oddział powstańczy Zygmunta Padlewskiego wkroczył do miasta. Nazajutrz odbyło się uroczyste powitanie insurekcyjnego „wojewody” na rynku, zniszczono godła carskie, funkcjonariusze miejscy złożyli przysięgę na wierność Rządowi Narodowemu oraz dostarczyli żywności powstańcom. Insurgenci dokonali wypadu na komorę celną w Dąbrowie. 9 III pod Myszyniem zostali zaatakowani przez kolumnę Piotra Waliujewa (600 piechoty, 300 kozaków, tj. ok. 900 żołnierzy, 2 działa). Padlewski odważył się kontratakować, prowadząc ze sztandarem w rękę kosynierów do natarcia. Bitwa zakończyła się odwrotem strony polskiej, aby uniknąć dysproporcji spowodowanej siłami nieprzyjacielskimi nadciągającymi od Ostrołęki. Batalia myszyniecka weszła do powstańczej i kurpiowskiej legendy. Mieszkańcy Myszynca walczyli również w innych powstańczych jednostkach.

Nowogród³⁹. Nowogrodzianie poparli zryw, udzielając wsparcia i schronienia walczącym. Oddział Konstantego Ramotowskiego ps. Wawer operujący w okolicach

³⁶ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998, s. 104, 108; E. Szum, *Pułkownik Władysław Cichorski-Zameczek. Studium przywództwa, „Studia z dziejów wojskowości”, Muzeum Wojska w Białymstoku*, t. 1, 2012, s. 253; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 227, 253; W. Przyborowski, *Dzieje 1863 r.*, Kraków 1899, t. II, s. 193, Biblioteka SGH, Zbiory Specjalne, Teka Władysława Cichorskiego-Zameczka, sygn. 23, s. 4.

³⁷ S. Zieliński, *op.cit.*, s. 237.

³⁸ S. Zieliński, *op.cit.*, s. 227-229; W. Przyborowski, *op.cit.*, t. II, s. 203; W. Karbowski, *Zygmunt Padlewski 1835-1863*, Warszawa 1969, s. 335; J. Kijowski, *Powstanie styczniowe w Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, s. 22.

³⁹ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskiem*, s. 107, 143, 182; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 241, 255; W. Przyborowski, *op.cit.*, t. IV, s. 283-289.

Ostrowi 25 III 1863 r. skierował się na północ, ku województwu augustowskiemu. Na trasie jego przemarszu znalazł się 26 III 1863 r. Nowogród. Po rząśnickiej klęsce 14 VII 1863 r. formacja Wawra stacjonowała w okolicznych lasach, gdzie jej komendant zdecydował się na rozpuszczenie podwładnych. We wrześniu w okolicach Nowogrodu Władysław Brandt utworzył oddział z tamtejszych Kurpiów.

Różan⁴⁰. Podczas powstania okolice Różana stanowiły rejon działania partii zbrojnych Jakuba Jasińskiego, Polikarpa Dąbkowskiego, Konstantego Ramotowskiego, Józefa Trąpczyńskiego 16 VII 1863 r. doszło do powstańczej klęski pod Szygami, gdy 500 podkomendnych Trąpczyńskiego uległo zespołowi Wałujewa (5 rot piechoty z 2 działami, szwadron ułanów i sotnia kozaków Wałujewa - ok. 1290 żołnierzy). Resztki odbudowanego oddziału Jasińskiego rozbite 12 VIII 1863 r. pod Magnuszewem, definitywnie 21 VIII 1863 r. rozproszył pod Różanem kozacki esaul kozacki Stocki.

Krasnosielc⁴¹. Położony na zachodnim pograniczu Puszczy Zielonej Krasnosielc wraz z okolicami zgodnie z planem Zygmunta Padlewskiego miał być miejscem przeznaczonym na schronienie młodzieży przed branką. Formowały się oddziały partyzanckie z inspiracji Roberta Skowrońskiego, także pod komendą Wacława i Tytusa Steinkellerów. Otoczona 8 II 1863 r. pod Podosiem przez 1000 rosyjskich żołnierzy partia zbrojna została rozbita, a wśród zabitych znalazł się Tytus Steinkeller. W okolicach Krasnosielca, pod Drążdżewem 12 III 1863 r. Zygmunt Padlewski zmuszony był po znacznych stratach zadanych zgrupowaniu przez kolumny Tolla (ok. 1200 żołnierzy z 4 działami) przeprawić się przez rzekę Orzyc. Po wykonaniu zadania rosyjscy dowódcy wycofali się do Krasnosielca. Na ostrowie Płaska Kępa opodal Drążdżewa 240-osobowy oddział Józefa Trąpczyńskiego doprowadził do zwinienia oblężenia prowadzonego 27-29 VI 1863 r. przez kolumny Gorielowa i Riedeczki (1200 żołnierzy). Podczas zmagających pomagała okoliczna ludność, m.in. w Drążdżewie i Krasnosielcu kuto kosy. Wśród uczestników powstania z Krasnosielca byli zesłani na Syberię Polacy (Jan Butkiewicz i Kacper Kęszczyk) oraz Żydzi (Klajman Morszko Hersz, Jankiel Plotka.)

Andrzejewo⁴². Kobiety zorganizowały służbę sanitarną, zaś za przekazywanie żywności powstańcom represjonowany był proboszcz i dziekan andrzejowski, ks. Wincenty Godlewski. Właściciela folwarku Andrzejewo Wiktora Gąsowskiego za udział w powstaniu 1863 r. zesłano na Syberię.

Nur⁴³. W powstaniu wzięli udział mieszkańcy miasta, m.in. : Kajetan i Wacław Topaczewscy, Maciej Mościcki, Tomasz Zdrojowski, Leon Piotrowski, Antoni Terlikowski, Krawczyński, Ryciorek, Ołtarzewski, Krysiak i Dąbrowski z żoną. Żandarmi

⁴⁰ Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków, red. K. Kruszewski, Różan 2016; Zieliński, *op.cit.*, s. 241-242, 246; Przyborowski, *op.cit.*, t. IV, s.313; S. Gadomski, *Powstanie styczniowe w powiecie pułtuskim*, Pułtusk 1989, s. 11-12.

⁴¹ W. Karbowski, *op.cit.*, s. 340-341; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 225-226, 228-229, 237-238; W. Przyborowski, *op.cit.*, t. I, s. 95, t. IV, s. 227; R. Juskiewicz, *op.cit.*, s.57; U. Dembicka, *Z dziejów Krasnosielca*, s. 84-85.

⁴² W. Załuski, *Andrzejewo i Kościół Andrzejewski*; 1908; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867* [w:] Komitet Redakcyjny, *Ziemiaństwo i większa własność rolna (stan posiadania, praca społeczna i gospodarcza, produkcja i obciążenia)*, Warszawa 1929, s. 52.

⁴³ *Encyklopedia powszechna*, red. S. Orgelbrandt, t. XIX, Warszawa 1869, s. 627; Z. Kolumna, *op.cit.*, s.19-20

narodowi z Nura, Józef i Wincenty Biernaczy zostali powieszani w Wilanowie 15 XII 1864 r.

Czyżew⁴⁴. 27 I 1863 r. ok. 670-osobowy oddział Cichorskiego-Zameczka przybył pociągiem z Małkini do Czyżewa i stoczył zwycięską potyczkę z sotnią dragonów 24 pułku. Okolice miasta stały się ze względu na linię kolejową ważnym odcinkiem „wojny o szyny”. Po sukcesie Ignacego Mystkowskiego pod Stokiem (4 V 1863), 13 V pod Kietlanką nieudaną zasadzkę na obsadzony rosyjskimi żołnierzami skład kolejowy powstańczy komendant przypłacił życiem. Skupiający niedobitków spod Kietlanki oddział Karola Frycze 23 V 1863 r. został rozbity pod Łączką. Wówczas doszło do udanej zasadzki oddziału Florentego Stasiukiewicza na zbrojny transport kolejowy pod Małkinią (17 V 1863), następnie akcji dróżnika, który 1 VI 1863 r. doprowadził do wykolejenia się pociągu przewożącego 620 carskich żołnierzy. W narodowy zryw zaangażowali się mieszkańcy Czyżewa, m. in. lekarz Jan Zagórski za opatrywanie powstańców był aresztowany i więziony.

Wizna⁴⁵. W okolicy miasteczka rozegrała się jedna z największych, jedyna przez powstańców wygrana bitwa na ziemi łomżyńskiej. 6 VII 1863 r. podczas przeprawy pod Sieburczynem przez Biebrzę liczącej 600 powstańców partii Konstantego Ramotowskiego doszło do ataku ze strony 3 sotni kozaków, którzy po rozbiciu osłonowego oddziału strzeleckiego zostali odparci za pomocą kosynierów. Za udział w insurekcji styczniowej wobec mieszkańców stosowano represje. Wspierał zryw ksiądz Józef Extowicz. Ludwik Krajewski dowodzący niewielkim oddziałem powstańczym, schwytany w Wiźnie, został powieszony, a jego ciało dla postrachu wleczono po ulicach miasta.

Zambrów⁴⁶. Ziemia zambrowska obfitowała w powstańcze boje. 25 I 1863 r. 100 ochotników Władysława Wilkoszewskiego i Józefa Szepietowskiego bezskutecznie atakowało rosyjską załogę w Mężeninie. Liczący 400 osób oddział Szajckiego i Dzwonkowskiego, nocą 28 V 1863 r. w Szlasach Lipnie został podczas snu napadnięty i zniszczony przez 2 rotę rosyjskiej piechoty. W okolicach Zambrowa zebrały się wiosną oddziały z Płockiego i Augustowskiego pod komendą Grzymały, Skarżyńskiego, Edwarda Chądzyńskiego oraz Michała Tyszki z Grodzieńskiego. Największa bitwa rozegrała się 7 VII 1863 r. pod Zbrzeźnicą: Wawer-Ramotowski uderzył znienacka, lecz bez powodzenia na zmierzające z Czyżewa (via Zambrów) do Łomży 2 rosyjskie rotę mjr Kokowcowa. 3 IX 1863 r. pod Saniami Juliusz Nadmiller trzykrotnie atakujący silniejszego przeciwnika, musiał się wycofać, 7 IX 1863 r. ponownie pod Zbrzeźnicą. 27 XI 1863 r. pod Srebrnym Borkiem - 40-osobowy oddział Władysława Brandta roz-

⁴⁴ E. Szum, *op.cit.*, s. 329; BSGH, ZS, Teki W. Cichorskiego-Zameczka, nr 24, s.3; S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s.89; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 223, 234-235; W. Przyborowski, *op.cit.*, t. IV, s.271; S. Łaniec, *Partyzanci żelaznych dróg roku 1863. Kolejarze i drogi żelazne w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1974, s. 201.

⁴⁵ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 131; W. Przyborowski, *op.cit.*, t.IV, s. 304; S. Zieliński, *op.cit.*, s.255-256; Cz. Brodzicki, *Wizna w latach 1529-2000*, Warszawa 2000.

⁴⁶ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 132, 142, 168, 202-203; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 254, 260-261, 265-270, 273; W. Przyborowski, *op.cit.*, t. IV, s. 306; K. Sychowicz, *Zambrów na przestrzeni wieków*, s. 45-49.

proszył patrol straży granicznej, lecz wkrótce został rozbity. W Zambrowie na czele organizacji powstańczej stał strażnik tabaczný Antoni Kołaczkowski.

Śniadowo⁴⁷. Burmistrz miasteczka, Józef Sorokiewicz określany był przez Rosjan jako główny organizator rewolucyjny. Franciszek Doberski, właściciel dóbr Chomentowa i Śniadowa został po powstaniu uznany za „głównego organizatora w buncie” oraz objęty nadzorem policyjnym za ukrywanie dowództwa partii zbrojnej Grzymały.

Wysokie Mazowieckie⁴⁸. Nocą z 23/24 I 1863 r. Władysław Cichorski-Zameczek po wyparciu 4 sotni kozackich, które wycofały się do Mężenina, czasowo zajął miasteczko. Mieszkańcy Wysokiego udzielali się dla sprawy narodowej. W organizacji powstańczej byli niejaki Jamlewski oraz rządca majątku Bolesław Chmielewski. Krawiec Jankiel Elkowicz szył powstańcom kozuszki.

Sokoły⁴⁹. W ramach powstańczego powiatu łomżyńskiego funkcjonował okrąg V sokolski, połączony z tykocińskim. Do osób zaangażowanych w działalność niepodległościową spośród mieszkańców należeli: duchowni (proboszcz ks. Walenty Osieński, wikary ks. Stanisław Jamiołkowski), drobna szlachta (Feliks Zdrodowski), zarządcy, strażnicy, zatrudnieni w administracji dworskiej i terenowej. 23 I 1863 r. oddział geometry Leopolda Chrzanowskiego na krótko zajął Sokoły. 29 XII 1863 r. powieszono tam powstańczego żandarma Jana Konopkę.

Ciechanowiec⁵⁰. W okolicach Ciechanowca działał Władysław Cichorski ps. Zameczek, który po trzydniowym pobycie w mieście poprowadził swój oddział pod Siemiatycze. Aktywny był kapitan Stanisław Karczewski-komendant miasta, a siostry szarytki prowadziły szpital, w którym leczono walczących. Przykład patriotycznej postawy dało małżeństwo Bachórzewskich: kowal wykuwał broń dla powstańców, karczmarka dawała chronienie. Z zakwaterowanego batalionu armii carskiej mjr Korfa pochodził terroryzujący ludność kpt Gust, wyrokiem sądu powstańczego skazany na śmierć. Teofil Piotrowski powiesił go na drzewie na rozwidleniu drogi z Ciechanowca do wsi Tworkowice i Perlejewo.

Grajewo⁵¹. Niezależnie od wsparcia powstańczego oporu przez mieszkańców w okolicy stoczono podczas powstania kilka potyczek oraz jedną większą bitwę (12 III 1864), kiedy w konfrontacji ze strażnikami granicznymi Julian Obuchowicz przełamał pruski kordon.

⁴⁷ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 164, 168; Archiwum Państwowe w Białymstoku. Oddział w Łomży, Spisok vseh polityceskih prestupnikov łomżinskago uiezda c 1863 g., sygn. 3900.

⁴⁸ BSGH, ZS, Teka Władysława Cichorskiego-Zameczka, 24, s. 3; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 252, W. Przyborowski, *op.cit.*, t.I, s.78; S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 167, 185.

⁴⁹ J. Gwardiak, *Zarys dziejów Sokół do 1939 r.*, s. 130; S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 86; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 253.

⁵⁰ N.D. Tomaszewski, *op.cit.* s.195, 199-200; E. Szum, *op.cit.*, s. 230.

⁵¹ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 223; Tenże, *Powiat grajewski w powstaniu styczniowym*, „Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego”, red. M. Gnatowski, H. Majecki, t. I, Warszawa 1975, s. 339-354; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 274, W. Przyborowski, *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, Poznań- Kraków 1886, t. I, s. 179.

Radziłów⁵². Po bitwie pod Kozim Rynkiem wycofujący się na południe Wawer-Ramotowski 5 VIII 1863 r. podczas rzecznej przeprawy w Radziłowie odparł atak półsotni kozackiej esaula Matwiejewa. Radziłowianie wspierali konspiracyjnych i walczących rodaków. M.in. Wiktora Mikulskiego oskarżono o udział w napadzie na furgon pocztowy, zaborze przesylek rządowych i pieniędzy. Naczelnikiem żandarmerii miał być Braczo vel Broczka z Radziłowa powieszony w kwietniu 1864 r. Jedną z ostatnich walk partii zbrojnej Juliana Obuchowicza odbyła się pod Radziłowem 3 III 1864 r.

Rajgród⁵³. W okolicznych lasach działało kilka oddziałów partyzanckich (Bonifacy Dziadulewicz, Władysław Brandt, Feliks Szukiewicz z naczelnikiem wojewódzkim Janem Andruszkiewiczem u boku). Na Górze Rykowej pod Rajgrodem stracono powstańca Narzymskiego. Cywilnym naczelnikiem okręgu biebrzańskiego był kasjer Michał Bońkiewicz, który m. in. mimo nadzoru policyjnego dokonał zaboru kasy miejskiej.

Stawiski⁵⁴. Stojący na czele miejskiego ognia konspiracji Józef Roszkowski zasłużył się przy przejmowaniu powstańczej broni. Wspierali ruch narodowy franciszkanie z tutejszego klasztoru, którego gwardian, ojciec Filip Nowakiewicz (późniejszy prowincjał zakonu) prowadził wzmożoną aktywność patriotyczną. Potyczki zbrojne z patrolami straży granicznej w rejonie Stawisk miały miejsce dopiero u schyłku zrywu niepodległościowego (pod Porytem Antoni Wolski 24 II 1864 r., pod Dzierzbą niezidentyfikowany dowódca 12 V 1864 r.)

Wąsosz⁵⁵. W podziemiach klasztoru karmelitów w Wąsoszy zakonnicy przechowywali broń, opiekowali się rannymi, ponadto zaopatrywali oni walczących w żywność, odzież i pieniądze.

4. Proces degradacji ośrodków miejskich do poziomu osad.⁵⁶

W kongresowym Królestwie Polskim miasto stanowiło kategorię prawno-administracyjną. Był to status przynależny miejscowościom, które niegdyś otrzymały miejski przywilej lokacyjny, zaś współcześnie utrzymywały minimum 2 urzędników miejskich (burmistrz, sługa policyjny). W 1837 r. Rada Administracyjna doprowadziła do hierarchizacji, podziału miast na 5 rzędów według wysokości podatku konsumpcyjnego: I - Warszawa z Pragą, II- ośrodki ponad 10 tys. mieszkańców oraz miasta wojewódzkie/gubernialne, III - ośrodki 6-10 tysięczne i obwodowe/powiatowe, IV - miasta i osady miejskie 3-6 tys., V - pozostałe ośrodki

⁵² S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 131, 146, 227; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 264; Z. Kolumna [A. Nowolecki], *Pamiętnik dla rodzin polskich*, Kraków 1868, cz. 1, s., s. 22.

⁵³ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 117, 129, 161; Tenże, *Powiat grajewski w powstaniu*, s.339-354.

⁵⁴ S. Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, s. 168-189; S. Zieliński, *op.cit.*, s. 274-275

⁵⁵ R. Borawski, *Wąsosz*, s. 51.

⁵⁶ K. Dumała, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Ossolineum, 1974; R. Kołodziejczyk, *Zmiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, r. LXL, 1961, nr 1, s. 191-200; J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867-1875*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, nr 2, s. 233-250; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986; M. Pakuła, *Utrata praw miejskich na Mazowszu w latach 1869-1870 – przyczyny i konsekwencje*, [w:] *Serock miastem. Materiały z konferencji historycznej z okazji 100-lecia odzyskania praw miejskich*, red. Tenże, Serock 2023, s. 19-36

Pierwsze zamysły pozbawiania praw miejskich sięgają schyłku Rzeczypospolitej, następnie rozważały to władze austriackie i pruskie na ziemiach stanowiących później obszar Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Książę warszawski Fryderyk August wydał 29 X 1811 r. edykt o czasowym wprowadzeniu administracji gminnej w małych miastach pozbawionych środków na utrzymanie burmistrza. 30 V 1818 r. zapadło postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego o organizacji władz miejskich, zgodnie z którym obowiązywał przymus składki na burmistrza w wysokości 600 złp/90 rb., inaczej Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych występowała o zastąpienie burmistrza wójtem oraz pozbawienie praw miejskich, lecz bez zmian własnościowych.

W okresie konstytucyjnym (1815-1830) zostały zdegradowane 23 miasta, choć wniosków złożono ponad 50, w tym 30 właściciele miasteczek. W latach 40. XIX w. pojawiła się tendencja petersburskiej administracji zmierzająca ku ograniczeniu liczby miast w Królestwie. Wola cesarska w tym względzie, wyrobiona na podstawie raportów gubernatorów o znacznym stopniu pijaństwa spowodowanego nadmierną ilością miejskich jarmarków, wyrażona została reskryptem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (6/18 IX 1844). Zakładano zmianę statusu 225 miast (48 rządowych i 177 prywatnych) na wiejski, powstrzymanie procedury przeważał argument, iż skutkuje to opuszczeniem części z nich przez ludność żydowską oraz koncentracją w 230 ośrodkach, gdzie obowiązywało prawo *de non tolerandis Judeorum*. Rada Administracyjna w postanowieniu z 26 VI/6 VII 1849 r. twierdziła, iż zmniejszenie liczby miast pozbawi część ludności źródeł utrzymania, utrudni relacje dziedzica z mieszkańcami, powodując komplikacje hipoteczne, zmniejszy wpływy podatkowe, a sytuację poprawi zniesienie granicy celnej między Królestwem i Cesarstwem. Reakcją aparatu centralnego Królestwa miało być umiejętne bojkotowanie carskiego życzenia, gdyż do reformy 1869 r. zamieniono na wsie 26 miasteczek. Władze 15 najuboższych miast wnioskowały o obniżenie statusu.⁵⁷ Takie były plany w odniesieniu do m. in. 4 miast prywatnych (Ciechanowiec, Sokoły, Śniadowo, Wysokie Mazowieckie). Ukaz carski z 24 V/5 VI 1861 r. o powoływaniu i zakresie działalności rad gubernialnych/powiatowych/miejskich wstrzymał proces degradacji.

Znacząco uprościły kwestię ukazy carskie z 19 II/2 III 1864 r., o zasadach organizacji władz gmin z VI 1864 r., z 28 X 1866 r. o zniesieniu zależności dominialnej od byłych właścicieli, 7 VI 1866 r. o zniesieniu opłat konsumpcyjnych od mienia i trunków krajowych w miastach oraz akcyzy, z 23 V/4 VI 1868 r. likwidujący monopol miast na działalność handlową i przemysłową. Znikły komplikacje prawne w odbieraniu praw miejskich. Powołany do przeprowadzenia zmian unifikujących byłe Królestwo Polskie z Cesarstwem Komitet Urządzący, prowadzący prace nad realizacją reformy agrarnej uznał za konieczne rozciągnąć na ludność rolniczą w miastach zapisy dekretu uwłaszczeniowego. 14/26 VII 1864 r. powstała Komisja ds. Urządzenia Miast z senatorem Wiktorem Arcimowiczem na czele, po 4 posiedzeniach przekształcona w Sekcję Miast w Wydziale Administracyjnym KRSW. Zebrano materiały statystycz-

⁵⁷ AGAD, KRSW, sygn. 6998,7000, k. 386, Raport cywilnego gubernatora augustowskiego Benedykta Tykela.

ne oraz rozesłano formularz ankietowy do wypełnienia przez rządy gubernialne. Ich analiza skłoniła do wytypowania spośród 452 miast 231 prywatnych i 7 instytucyjnych przeznaczonych do deklasacji. Nowy arkusz rozesłano 29 III/10 IV 1865 r., po czym zestawienie zbiorcze wydano w drukarni Orgelbrandta (*„Sbornik statističeskich swiedienij o gorodach w Carstwie Polskoim – tietrad pierwaja- Trudy Komiteta po preobrazowaniu grodzkiego uprawlenija i choziajstwa w Carstwie Polskim”*). W raporcie Sekcji Miast z marca 1865 r. do Rady Administracyjnej wskazano, iż 85 miasteczek o populacji do 1000 mieszkańców jest miastami z nazwy, nie prowadząc handlu, czy przemysłu, a nadmiar jarmarków i szynków przyczynia się do zwiększenia liczebności proletariatu, odwrócenia od rolnictwa i rozszerzenia pijactwa.

Ukaz z 19/31 XII 1866 r., obowiązujący od 1/13 I 1867 r. zmieniał organizację zarządów gubernialnych i powiatowych, powiększając ilość jednostek administracyjnych. Postanowienie z wykazem miast i gmin ogłoszono w Dzienniku Praw 5/17 I 1867 r. 11 VII 1867 r. powstał organ wykonawczy Komitetu Urządzającego - Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki Miejskiej. Celem miało być przygotowanie na wzór rosyjski projektu ukazu o zmniejszeniu liczby miast, zarządzie i gospodarce miast oraz Warszawy. Przyjęto 3 uwarunkowania do degradacji 329 ośrodków: stan zaludnienia (poniżej 3 tys. mieszkańców), skład ludności (mieszczanie-rolnicy minimum 50% właścicieli nieruchomości) dochody (rocznie poniżej 1500 rb). Dla odróżnienia od stosowanego w Cesarstwie pojęcia *miasteczko* wprowadzono określenie *posad/osada*.

Ostatecznie wszedł w życie ukaz z 1 VI 1869 r. *O przemianowaniu na osady niektórych miast z mniejszą ludnością*, co uzasadniono złym stanem większości z 452 ośrodków „o nieznacznej liczbie mieszkańców, małym rozwoju przemysłu i niedostateczności dochodów [które] w rzeczywistości nie mają znaczenia miast”. Podstawy ekonomiczne zabezpieczała ustawa pozwalająca na swobodne procedowanie rzemiosła i handlu oraz odbywanie targów i jarmarków we wszystkich skupiskach ludzkich. Ukaz nakazywał Komitetowi Urządzającemu wytypowanie miast do zamiany na osady. Na 20 posiedzeniach (17/29 X 1869-30 X/12 XI 1870) Komitet pozbawił prerogatyw 333 ośrodki.

5. Losy byłych miast (osad) po reformie degradacyjnej

Andrzejewo⁵⁸. Zdegradowane miasto – przy zachowaniu pewnej odrębności – poddano przepisom o urządzeniu gmin wiejskich, włączając w granice gminy Warchoły. Osada stała się siedzibą urzędu gminnego. Stanowiło to uzasadnione potwierdzenie stanu faktycznego. Pod koniec lat 70 XIX w. osada liczyła ok. 1200 mieszkańców, w r. 1905 zamieszkiwało tu 2050 osób, w 1909 r. – 2354. Pod koniec lat 70. XIX w. ludność wyznania mojżeszowego stanowiła 48,3% ogółu ludności (1200 mieszkańców, w tym 580 Żydów.) Żydzi zajmowali się głównie handlem – prowadzili małe sklepiki, wielu świadczyło usługi rzemieślnicze na rzecz okolicznej ludności. Do nich należały restauracje i młyny. Za pomocą konnego zaprzęgu zdominowali drobny transport.

⁵⁸ SGKP, t. I, Warszawa 1880, s. 36; M. Żochowski, *Andrzejewo jako ośrodek miejski*; W. Załuski, *Andrzejewo i Kościół Andrzejewski*.

Ksiądz Załuski w 1902 r. pisał: „Obecnie Andrzejewo liczy 1,5 tysiąca mieszkańców, w tej liczbie blisko połowa Żydów, którzy się tak rozpanoszyli w tej miejscinie, że niemal zupełnie wyparli chrześcijan z obszernego Rynku na krańce ulic poza miastowych. Przed zaprowadzeniem monopolu wódczanego, rynek ów obszerny okalały żydowskie karczmy, których liczono do 20 (...). Dziś pozostały tu sklepiki z drobnym handlem i wyrobem sztucznego wina z rodzyneków i im podobnych specyfików żydowskich”.

Brok⁵⁹. Po reformie uwłaszczeniowej 1864 r. okolicznym włościanom zaczęło się żyć lepiej. Odżyło rzemiosło i jarmarki, trwała prosperity w handlu drzewnym. Decyzja o odebraniu praw miejskich powstrzymała tendencje rozwojowe, co nie oznaczało to definitywnej zapaści. W latach 1866-1898 powstały szosy Ostrów-Łomża, Ostrów-Różan i Ostrów-Brok, linia kolejowa Łapy-Ostrołęka-Ostrów-Małkinia, co generowało potrzebę zatrudnienia. Przybywali osadnicy, doszło do ożywienia podupadłego handlu. W 1865 r. Brok liczył 2010 mieszkańców, w tym 897 Żydów (44,6%), w 1909 r. starozakonnych było już 1127. W 1905 r. populacja miasteczka sięgała 2528 osób

Nur⁶⁰. W 1859 r. w zamieszkiwanym przez 813 osób (514 chrześcijan i 299 żydów) mieście znajdowało się 80 drewnianych budynków, 2 wiatraki, magistrat, szkoła elementarna, stacja pocztowa, odbywały się 3 jarmarki rocznie. Położone było na uboczu, z dala od szlaków handlowych i ośrodków przemysłowych. Mieszkańcy trudnili się rolnictwem, drobnym rzemiosłem i handlem, pracami leśnymi. Włączony do gminy o tej samej nazwie, wskutek decyzji degradacyjnej Nur stracił atut nadzręcznego położenia. Według „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” z 1886 r. „posiada obecnie kościół parafialny drewniany, szkołę początkową, stację pocztową, 100 domów i do 1200 mieszkańców.” W roku 1902 było „w osadzie domów 116 [...] ludności 1300 (...) handel upadł, rzemiosło nędzne, domy drewniane [...] istnieje szkoła początkowa, urząd gminny, cztery sklepy i apteka. Poczta w Ciechanowcu. Jarmarków pięć”. W 1909 r. mieszkało tu 1431 stałych mieszkańców i kilkudziesięciu czasowych, blisko 400 Żydów. Zasadniczym zajęciem katolickich mieszkańców pozostawało rolnictwo, Żydzi opanowali drobny handel i rzemiosło. Wszyscy pracowali przy budowie szos Małkinia-Ostrów i Brok-Ostrów, linii kolejowej Małkinia-Ostrów-Ostrołęka i Małkinia-Siedlce.

Czyżew.⁶¹ Po decyzji degradacyjnej osada trafiła do gminy Dmochy-Glinki, część urzędów gminnych pozostała w Czyżewie. W akcie przemianowania wziął udział p.o. naczelnika powiatu mazowieckiego major Ewrejno w obecności komisarza ds. włościańskich Tarasowa. Na zachowanym dokumencie widnieją podpisy mieszkańców po polsku, rosyjsku i kilka w języku jidysz. Mimo decyzji o degradacji trwał

⁵⁹ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała...*; B. Dymek, *Z historii Puszczy Białej i Broku*; D. Piekarski, *Miasteczko Brok*, M. Bartniczak, *Z dziejów Broku*.

⁶⁰ A. Zakrzewski, *Nur -zarys dziejów*, s. 469; SGKP, t. VII, Warszawa 1886, s. 312; *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, opr. L. de Verdon Jacques, Warszawa 1902, s. 173.

⁶¹ J. Bogucki, *Czyżew wczoraj i dziś*, „Studia Łomżyńskie” t. VIII, Łomża 1997, s. 327-329; *Krótką monografią wszystkich miast*, s. 42; „Dziennik Powszechny”, 16 IX i 17 IX 1912, r. 31, nr 254, s. 3 i 255 s. 3; E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka*, s. 349; Czyżew, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

powolny rozwój osady. Prócz drobnego handlu i usług czynna była wytwórnia powozów. Choć w 1881 r. doszło do pożaru, w 1897 r. Czyżew posiadał 1785 mieszkańców, 1596 stanowili Żydzi (89%). Z początkiem XX w. konstatowano: „Ludność trudni się przeważnie handlem zboża, lecz w ogóle cały handel jest ożywiony. Jest tu urząd i sąd gminny, szkoła początkowa, synagoga, stacja pocztowa i kasa zaliczkowo-wkładowa. Jarmarków 6”. 15-16 IX 1912 r. odwiedził osadę przybyły na manewry wojskowe car Mikołaj II z dostojnikami.

Myszyniec.⁶² Chociaż decyzja degradacyjna sprawiła, że proces rozwoju kurpiowskiego centrum gospodarczego został przyhamowany, nie nastąpiło to w sposób definitywny, mimo że ścigał go konkurencyjny, nadnarwiański Nowogród. Osada pozostawała ośrodkiem lokalnej wymiany lokalnej. W końcu XIX w. było tu 2 tys. mieszkańców, 200 domów, synagoga, urząd gminny, cerkiew.

Krasnosielc.⁶³ Mimo utraty praw miejskich czynnikiem rozwojowym pozostał przemysł. W końcu XIX w. działały huta szkła, fryszerki, młyn parowy, tartak, cegielnia, piec wapienny i fabryka sukna. Osada była znana na Mazowszu z produkcji grubego sukna. W przemyśle sukienniczym dominowali żydowscy rzemieślnicy, których w końcu XIX w. wyparli przybysze z Niemiec. Osada i okoliczne dobra kilkakrotnie zmieniały właścicieli (m.in. niemiecki kapitalista żydowskiego pochodzenia, „król kolei” Betel Henry Strousberg.) Znajdowało się tutaj największe latyfundium północnego Mazowsza. W 1883 r. osada liczyła 108 dymów i 1720 mieszkańców. Zaludnienie rosło, w 1910 r. osiągając 2782 mieszkańców, mimo emigracji (m.in. słynni bracia Wonsal/Warner) oraz klęsk żywiołowych. W Krasnosielcu był lekarz, akuszerka i apteka.

Różan.⁶⁴ Po ustawie degradacyjnej nastąpił regres rozwojowy osady. Sytuację zmieniła na początku lat 80 XIX w. decyzja o lokalizacji garnizonu wojskowego. Wojsko miało strzec przeprawy przez Narew i traktu kowieńskiego. Na prawym brzegu Narwi w Różanie wybudowano 3 forty, zaplecze koszar w Kaszewcu, przy drodze na Różan kolejny fort – Ostrów Łomżyński. W drugiej połowie XIX w. różańscy Żydzi zajmowali się arendowaniem, dzierżawami, handlem i rzemiosłem. Wielu produkowało tzw. tandetę, towary o niskiej jakości. Kilku prowadziło zakłady tkackie, garbarnie, młyny i farbiarnie. Największym przedsiębiorcą był J. Beckier – właściciel tartaku, młyna parowego i dużej cegielni. W 1908 r. w mieście zamieszkiwało 2229 Żydów na 3855 mieszkańców. W 1910 r. miasto liczyło ponad 4 tys. mieszkańców.

Serock.⁶⁵ Po utracie praw miejskich nastąpiła stagnacja. W 1884 r. ważnym wydarzeniem była wizyta cara Aleksandra III. Po wykupieniu okolicznego terenu

⁶² W. Paprocka, *Myszyniec. Studium z dziejów miasta*, Warszawa 1993, s. 31.

⁶³ U. Dembicka, *Z dziejów Krasnosielca i okolic 1869-1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 9/1999, s. 199-209; Krasnosielc, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, Warszawa, t. VI, s. 638.

⁶⁴ J. Szczepański, *Różan i ziemia różańska w epoce walk o niepodległość*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, s. 30; SGKP, Warszawa 1888, t. IX, s. 891-892; A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 87; Różan, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

⁶⁵ A. M. Mickiewicz, *Z dziejów Serocka i miast mazowieckich w drugiej połowie XIX w. oraz na początku XX*, [w:] *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków. Studia z okazji 600-lecia nadania Serockowi praw miejskich*, red. S. Jakubczak, R. Lolo, Serock 2017, s. 105-106; Serock [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; PKŁG, 1891, s. 165.

przez władze rosyjskie od rodu Radziwiłłów, w latach 1890-1895 powstały dwa forty, prochownie i koszary. Zegrze stało się miasteczkiem garnizonowym i jego charakter zmienił się bezpowrotnie. Z początkiem XX w. do zegrzyńskiej twierdzy dołączył fort w Dębem. Tragicznym wydarzeniem był pożar, który w 1893 r. w dużej części zniszczył miasto. Konieczność odbudowy przyniosła intensywny ruch budowlany, trwający do wybuchu I wojny światowej. Ponieważ miasteczka-osady dysponowały odrębnymi funduszami (tzw. *pasadskije sumy*)⁶⁶ – w 1891 r. Serock miał 1337 rubli srebrnych dochodów i 755 wydatków, a także pewien zasób ziemi - 1363 morgów / 763 ha). W 1897 r. Serock liczył 3915 mieszkańców, w 1900 r. – 5166. Czynnikiem wpływającym na lokalną gospodarkę były 4 razy do roku jarmarki i cotygodniowe targi. W 1909 r. zwiększono liczbę jarmarków do 12 rocznie. Dynamicznie rozwijała się społeczność żydowska – w 1897 r. 53 % populacji (2054 osoby). Jej aktywność gospodarcza rozszerzyła się poza dzierżawą gorzelnii, browarów i karczm na inne dziedziny.

Wyszków⁶⁶. W 1865 r. Wyszków zaliczał się do miast 5. rzędu, posiadał 40 morgów obszaru pod zabudowę, 1599 morgów gruntów podmiejskich, 8 domów murowanych i 100 drewnianych. Zamieszkiwało go 2354 osoby, w tym 1543 Żydów (65,5 % ogółu). Ci ostatni trudnili się handlem i spływem drewna, transportem siana, prowadzeniem smolarni, handlem domokrężnym. Suma dochodów miejskich wynosiła 1812 rubli, plan rozchodów w budżecie obejmował wydatki w wysokości 1222 rubli, do wyższej instancji wnioskowano o dodatkowe 590 rubli. Plan rozchodów na 1867 r. wskazywał, że suma wydatków obejmowała 1222 rs, na zarząd miasteczka 774 rs, zaś na wyższe instancje przewidywano przeznaczyć 590 rs. Oznaczało to drenaż finansowy samorządu ze strony władz państwowych. Podatki rządowe stanowiły: tzw. ofiara, podymne z szarwarkiem, kontyngens liwerunkowy, składka transportowa na rekrutów, ogniowa, na duchowieństwo. Niezależnie od zmniejszenia obciążeń podatkowych decyzję degradacyjną odebrano jako dotkliwą szykanę. Uruchomienie linii Kolei Nadnarwiańskiej i Piławskiej wpłynęło na załamanie się handlu zbożem i drewnem, spławianych Bugiem i Narwią. Wielu drobnych handlarzy utraciło źródła utrzymania, co pogłębiło pauperyzację uboższej części społeczeństwa. Po okresie stagnacji przeprowadzenie w 1897 r. przez osadę linii kolejowej Tłuszcz – Ostrołęka, wpłynęło na ożywienie handlu i rzemiosła. Powstały przedsiębiorstwa branży drzewnej i browary. Żydzi zaczęli inwestować w drobny przemysł. Przed I wojną światową byli właścicielami 2 fabryk wody sodowej, 3 lodziarni, zakładu produkującego wozy. Zajmowali się przetwórstwem produktów leśnych, w Puszczy Białej zakładali smolarnie. Na początku XX stulecia odnajdziemy w Wyszkowie browar, hutę szkła, tartaki, rzeźnie i zakłady produkcji elementów statków rzecznych. Było to skutkiem czynników miastotwórczych, takich jak bliskość Warszawy, linii kolejowej i traktu kołowego.

⁶⁶ J. Szczepański, *Z dziejów Wyszkowa*, s. 113-114, 119, 126-127; Tenże, *Z dziejów społeczno-gospodarczych miast i osad powiatu pułtuskiego w latach 1866-1914*, „*Studia Mazowieckie*”, 19/1/2024, s. 73, 77; Wyszków, [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; R. Kołodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki* [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce*, t. II, red. Tenże, Wrocław 1980 (załącznik s. 128); AGAD, KRSW, sygn. 4715, nr 80-81.

Nowogród⁶⁷. Decyzja degradacyjna ograniczyła szanse rozwojowe Nowogrodu jako ośrodka na uboczu przemian w duchu kapitalistycznym. Wcześniej miasteczko ewoluowało z ośrodka przemysłowo-handlowego w rolniczy. Od połowy stulecia większość sklepów należała do Żydów, którzy prowadzili przeprawę promową na Narwi. W 1908 r. liczba wyznawców judaizmu wzrosła do rekordowego poziomu 1542 osób.

Wizna⁶⁸. Po degradacji osada praktycznie wegetowała. W 1880 r. miało tu być 278 domów i 2632 mieszkańców, kościół, synagoga, a z zakładów produkcyjnych jedynie browar. W 1890 r. z 2984 mieszkańców 576 było pochodzenia żydowskiego

Zambrów⁶⁹. W 1865 r. miasto obejmowało 150 domów, w tym 3 murowane. W 1890 r. było 271 domów. Decyzję degradacyjną przyjęto jako cios, choć pozostawiono osadzie prawo do targów i jarmarków. Znaczące ożywienie gospodarcze i rozwój podupadłego nieco Zambrowa przyniosła budowa koszar. W latach 1885 – 1894, w południowej części miasta wzniesiono jeden z najokazalszych kompleksów koszarowych w zachodniej części Rosji, w którym stacjonowały dwa 15 i 16 pułki piechoty i 1-2 dywizjony oraz sztab 4 brygady artylerii polowej. Znaczna część mieszkańców miasta znalazła zatrudnienie przy budowie obiektu, wielu pracowało na rzecz garnizonu. Wraz z garnizonem ludność Zambrowa wzrosła do 10900. Na początku lat 90. XIX w. były tu 2 młyny parowe i 1 wodny, wiatrak, occiarnia, ceglarnia, 60 sklepów i 26 szynków, urząd pocztowy i telegraficzny. W 1901 r. odbywało się 12 jarmarków rocznie. Miał na nich miejsce handel końmi, co wiązało się z występującą w okolicy największą w skali guberni drobnoszlachecką własnością ziemską. Dzielnica żydowska, będąca handlowym centrum rozwijała się wokół rynku. Polacy zajmujący się uprawą roli, mieszkali w zachodniej oraz w północno-wschodniej części Zambrowa. Pożar z 1895 r. umożliwił wzniesienie murowanych dwupiętrowych budynków, dzięki czemu Zambrów nabrał bardziej miejskiego charakteru. W pożarze z 1910 r. zniszczonych zostało należących głównie do Żydów blisko 500 budynków. Mimo wszystko Zambrów nie różnił się od innych osad, chociażby pod względem nieobecności przemysłu spowodowanej brakiem bezpośrednich połączeń kolejowych.

Śniadowo⁷⁰. W 1869 r. 20% mieszkańców było ziemianami, reszta zajmowała się handlem i rzemiosłem. Układ urbanistyczny był typowy dla większości ośrodków północnego Mazowsza – prosto zaprojektowany rynek i po 2 ulice wychodzące z rogów. Do 1842 r. występowała nawierzchnia gruntowa, następnie brukowana. W 1876 r. wybudowano budynek na siedzibę władz gminnych, do których należała gminna szkoła, państwowy był dom stróża. W 1892 r. miała miejsce budowa Kolei Nadnar-

⁶⁷ Nowogród, Wirtualny Sztetl (Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN), [dostęp: 22.07.2025].

⁶⁸ Wizna, Wirtualny Sztetl (Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN), [dostęp: 22.07.2025].

⁶⁹ J. Mroczek, *Zambrów. Zarys dziejów*, Białystok 1992, L. Zugaj, *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrów 2009, s. 124-125; K. Sychowicz, *Zambrów na przestrzeni wieków*, Zambrów 2006, s. 50; *Pamiętna książka łomżyńskiej guberni na 1901 rok*, rozdz. III, s. 3; A. Dobroński, *Infrastruktura*, s. 89; Zambrów, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

⁷⁰ Śniadowo, Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; APŁ, Komisja spisowa pow. łomżyńskiego, sygn. 4; Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 1569; sygn. 2303, k. 70. 1905; 96-sygn. 1550, k. 23-29; Spisok nasiełnionych miest łomżyńskiej guberni, 1891, s.34-35

wiańskiej, a w 1896 r. powstała stacja kolejowa. Z początkiem XIX stulecia zabudowa miała charakter drewniany, z początkiem następnego pojawiło się kilka murowanych gmachów. W 1820 r. było 104 budynki, w r. 1870 -91, w r. 1896 -103, a w 1906 r. -96. Rozwój w kapitalistycznym stylu nastąpił w 2 poł XIX w. W 1891 r. odnotowano 17 kramów, 6 jarmarków, 2 karczmy, młyn wodny, 2 młyny wiatraczne. U samego schyłku stulecia pojawiła się poczta, telegraf i apteka, a także pierwsza w guberni biblioteka. Instytucje finansowe należały przeważnie do Żydów. W 1902 r. w Śniadowie znajdowały się kościół, jedna z najokazalszych w guberni synagoga, dom modlitwy, szpital i łaźnia

Wysokie Mazowieckie (Mazowieck)⁷¹. Po degradacji osada stanowiła siedzibę władz powiatowych. Jako ośrodek administracyjny zyskała na znaczeniu, co sprzyjało wzrostowi liczby mieszkańców i urzędników. W 1827 r. były 153 budynki drewniane, w połowie XIX w. - 163 drewniane i 6 murowanych, w roku 1890 - 258 budynków (8 murowanych). Mieścił się tutaj urząd pocztowy, a oprócz kościoła i cerkwi 2 synagogi. W 1875 r. przeprowadzono szosę do stacji kolejowej w Szepietowie i założono stację telefoniczną. W 1877 r. zainstalowano latarnie naftowe. W 1892 r. w Wysokiem było 34 rzemieślników-majstrów. W 1799 r. mieszkało tu 869 osób, w 1827 r. - 900, w połowie XIX w. 1800 (1100 Żydów), w 1890 r. - 4 tys., po czym nastąpił spadek, gdyż w 1906 r. było 2600 mieszkańców, w 1914 r. - 3200 (1900 Żydów). Żydzi od początku lat 80. napływali głównie z Litwy. W 1897 r. stanowili 62% mieszkańców. Ich dzielnica zlokalizowana była w północno-zachodniej części miasta. Starozakonni mieszkali także wokół głównego rynku i najbliższej okolicy, co wynikało z funkcji gospodarczych.

Sokoły⁷². Mimo degradacji osada przeżywała rozwój. Miał tu siedzibę urząd gminy i sąd gminny. W 1880 r. odnotowano 1909 mieszkańców, w 1890 r. 2610 i 777 domów. W latach 1870-1890 powiększała się społeczność żydowska, za sprawą tzw. litwaków, uciekających przed prześladowaniami. W 1906 r. w Sokolach mieszkało 3474 Żydów (prawie 90% mieszkańców). Przed wybuchem I wojny światowej ich populacja zmalała z powodu emigracji. Nie do przecenienia pozostawała rola zbudowanej w 1893 r. Kolei Nadnarwiańskiej, której odcinek do Sokół-Kruszewa wiódł przez Śniadowo. Nie bez znaczenia był trakt kołowy Białystok-Sokoły-Wysokie i szosa Zambrów- Wysokie- Sokoły- Białystok. Na ożywienie przełomu XIX i XX w. miały wpływ cotygodniowe targi i 6 dorocznych jarmarków. W 1901 r. jedna z dwóch publicznych bibliotek z 3456 książkami była największa w całej guberni. Działał tu oddział pocztowy oraz kasa oszczędnościowo-pożyczkowa.

⁷¹ J. Mroczek, *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866-2006*, Białystok 2008, s. 98-99; E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka*, s. 153; 349; Wysokie Mazowieckie, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, t. XIV, Warszawa 1895, s. 138.

⁷² Cz. Gwardiak, *op.cit.*, s. 150-155; Sokoły, Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich), [dostęp: 22.07.2025].

Ciechanowiec⁷³. W 1864 r. w Nowym Mieście po polskiej stronie było 91 domów z ok. 650-800 mieszkańcami, w 1869 r. na rosyjskim prawobrzeżu tychże było 1779. W akcie przemianowania z miasta na osadę 24 III 1870 r. tak jak w Wysokiem i Sokolach uczestniczył pełniący obowiązki naczelnika powiatu mazowieckiego major Ewrejno w towarzystwie komisarza do spraw włościan Tarasowa. Pod dokumentem znajduje się 19 podpisów mieszkańców osady w jidysz, po polsku i rosyjsku. Zaskakująco zsynchronizowane z degradacją były plany władz rosyjskich nadania herbu prawobrzeżnemu Ciechanowcowi (ok 1870). Formalnie między obydwoma częściami Ciechanowca, nurtem Nurca przechodziła granica państwowa. Prawobrzeżny Ciechanowiec, choć zdegradowany również rozwijał się dynamicznie-w 1911 r. w 466 domach żyło 4965 (4622) mieszkańców.

Rozwój przemysłu włókienniczego, a także migracja Żydów ze wschodu spowodowana wprowadzeniem w 1882 r. tzw. strefy osiedleńczej sprzyjały osiedlaniu się w mieście większej liczby osób, co przyspieszyło rozwój w latach 80. i 90. XIX w. Prawobrzeżny Nowy Ciechanowiec podupadał pod względem ekonomicznym i demograficznym. Działało tu 3 żydowskich sukienników, dzierżawca młyna oraz niewielka liczba kupców zajmujących się handlem obwoźnym. Część żydowskich mieszkańców zajmowała się drobnym rzemiosłem i uprawą roli, inni czerpali zyski z dzierżawy nieruchomości. Pod koniec XIX w. stanowili ok. 72% ludności (powyżej miejskiej i osadowej średniej gubernialnej 52-57 %), wyznawcy religii rzymsko-katolickiej – ok. 22%, grekokatolicy i protestanci po ok. 3%. Mimo spadku z 25 na 5 zakładów włókienniczych Ciechanowiec, zwany „Małym Białymstokiem”, pozostawał centrum drobnego przemysłu włókienniczego i rzemiosła. W mieście mieszkało wielu kupców handlujących na ponadlokalną skalę drewnem, mąką i wyrobami tekstylnymi. Działało wiele mniejszych sklepów. W Nowym Ciechanowcu odbywało się 6 jarmarków rocznie. Polacy zajmowali się uprawą roślin i hodowlą. Pożar w 1908 r. strawił 45% zabudowy. Jeśli chodzi o aktywizację podupadłej osady występował brak konsekwencji, gdyż np. oddział pocztowy przeniesiono za Nurzec do miasta w Grodzieńskim.

Grajewo⁷⁴. Grajewo zwycięsko konkurowało z powiatowym Szczuczynem pod względem ludności, ale nie posiadając praw miejskich, a tym samym budżetu miejskiego nie mogło równać się pod względem zabudowy oraz infrastruktury. Rozkwit nastąpił po wybudowaniu szosy petersburskiej oraz kolei żelaznej Brześć - Królewiec

⁷³ N.D Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1989 r.*, s. 204-257; Ciechanowiec, Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; Wiadomości statystyczne o mieście Ciechanowcu w powiecie łomżyńskim okręgu tykocińskim położonem, pod względem gruntowych jego praw i obowiązków z 18/30 XI 1864 r. AGAD KRSW sygn. 4830; Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży, Zarząd Powiatowy Mazowiecki, Wypiska z dziennika postanowień Łomżyńskiej Komisji ds. Chrześcijańskich 24 VIII 1869, sygn. 1150, k.6; Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży, Zarząd Powiatowy Mazowiecki, sygn. 1150, k.15r-15v; Inspekcja Drobnego Kredytu przy Oddziale Banku Państwowego w Łomży, teka nr 11, karta k.316; W. Wakar, *Miasta prowincjonalne Królestwa Polskiego*, „Ekonomista” 1916, t. III-IV, s.173.

⁷⁴ E. Kaczyńska, *Powiat szczuczynski (1866-1914) - życie społeczne i gospodarcze*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, red. M. Gnатовski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 431-432; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, s. 260; A. Dobroński, *Infrastruktura*, s. 86; Grajewo, [w:] Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]

(1873). Powstała stacja przeładunkowa. W efekcie zmieniała się i prawie podwoiła zabudowa (z 95 budynków w 1857 r., do 176 w 1886 r.) Domy budowano wzdłuż traktacji kolejowej. Powstało kilka zakładów przemysłowych: fabryka win, gorzelnia, huta szkła, fabryka pasów transmisyjnych i taśm gumowych, betoniarnia. W latach 1894-1897 w Grajewie wybudowano koszały 10. pułku dragonów, przybyli wojskowi wraz z rodzinami. Powstała dla nich cerkiew z cmentarzem. Dalszy rozwój wiązał się z nadgranicznym położeniem byłego miasta, w którym działało przejście graniczne z Prusami, wykorzystujące bałtycko-czarnomorską magistralę kolejową linii brzesko-grajewskiej. W 1897 r. na ok. 7660 mieszkańców było 4336 Żydów. Źródłem utrzymania wyznawców religii mojżeszowej był handel, rzemiosło i drobna wytwórczość (fabryczki wyrobów gumowych, materiałów budowlanych, młyny, gorzelnie). Społeczność Grajewa była raczej uboga, zwłaszcza po tragicznym pożarze miasta w 1886 r., który pochłonął niemal całą zabudowę.

Rajgród⁷⁵. W 1890 r. senna osada była siedzibą władz gminnych, posiadała murowany budynek poczty, aptekę oraz murowany gmach hotelowy. Ludność w 1865 r. liczyła 1895 mieszkańców, z czego 1052 Żydów (55,5 %), w 1897 r. na 3005 mieszkańców 1625 (54,1 %)

Radziłów⁷⁶. W 1880 r. 1859 mieszkańców żyło w 163 domach. W latach 1905-1914 było ponad 2 tys. mieszkańców, ok. 1 tys. Żydzi (51-54 %). Zabudowa osady była prawie wyłącznie drewniana, dachy kryte słomą, a charakter zajęć chrześcijańskich mieszkańców rolniczy. Praktycznie rzecz biorąc Radziłów różnił się od wsi jedynie większą ilością wyszynków.

Wąsosz⁷⁷. Degradacja jedynie utrzymała stan faktyczny. Podobne jak w Radziłowie były tu zabudowa i charakter zajęć mieszkańców. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w 1893 r. liczyła osada 170 domów i 2135 mieszkańców. Była to niewielka społeczność handlowo-rzemieślnicza, koegzystująca z rolniczą okolicą.

Stawiski⁷⁸. Pierwszą formą represyjnych działań po upadku powstania była likwidacja klasztoru franciszkanów, 1/2 jego zabudowań przekazano księdzu wikariuszowi, resztę zajęło wojsko na areszt etapowy, a także szkoła elementarna. W 1870 r. Stawiski zostały siedzibą gminy z kilku folwarków, 14 wsi szlacheckich, 2 mieszanych i 13 włościańskich. W 1886 r. w 181 domach mieszkało 4140 mieszkańców. Pod koniec XIX w. w Stawiskach żyła społeczność żydowska, pracująca głównie w przemyśle tekstylnym i przy wyrobie kozuchów. W 1904 r. znajdowały się tu młyn, cegielnia, garbarnia, gorzelnia, wytwórnia kozuchów, 2 tartaki. Odbýwały się 2 cotygodniowe targi i 6 jarmarków rocznie.

⁷⁵ Rajgród, *Wirtualny Sztetl*, (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SGKP, Warszawa 1895, t. X, s. 495-496; E. Kaczyńska, *Powiat szczuczyński*, s. 439-440.

⁷⁶ E. Kaczyńska, *Powiat szczuczyński*, s. 440; SGKP, t. IX, Warszawa 1890, s. 471.

⁷⁷ E. Kaczyńska, *Powiat szczuczyński*, s. 440; Wąsosz, [w:] *Wirtualny Sztetl* (Muzeum Żydów Polskich POLIN) [dostęp: 22.07.2025]; SSGKP, Warszawa 1893, t. XIII, s. 177.

⁷⁸ Z. Krajewski, *Stawiski. Historia miasta*, s. 107; SGKP, Warszawa 1890, t. XI, s. 295.

6. Wpływ reformy 1869-1870 r. na nowe osady – przykład guberni łomżyńskiej

Należy zauważyć, że koleje losów pozbawionych praw miejskich osad w Łomżyńskim na przestrzeni okresu aż do I wojny światowej były zróżnicowane. Ośrodki zdegradowane Łomżyńskiem, w 1870 r. zamieszkiwane przez ponad 42-tysięczną populację, często podupadłe, miały trudności z wypełnianiem obowiązków przysługującym miastom.

Adam Dobroński w monografii pt. *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866-1914)* przedstawił dwa zestawienia statystyczne dotyczące wielkości populacji zamieszkujących zdegradowane miasta guberni łomżyńskiej:

Miasto	1890	1905
Grajewo	6628	7570
Wyszaków	2737	4799
Serock	3000	4709
Stawiski	2712	4458
Zambrów	3684	4152
Sokoły	2663	3943
Różan	2989	3943
Wizna	2859	3547
Nowogród	3211	3132
Wysokie	3955	2871
Radziłów	3273	2763
Brok	2759	2328
Czyżewo	2352	2289
Andrzejewo	1483	2177
Krasnosielc	1016	2059

(Dane za: J. Kowejsza, J. Łukaszewicz, *Powiat Ostrów Mazowiecki w latach 1867-1914*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 187; *Obzor Łomżyńskiej Guberni za годы 1876-1907*, *Trudy Warszawskiej Statisticheskij Komisji*, t. 10, tablica XII, XIV, XV, t.13, s. 229-248, t.21, s.82-97, t.23, s. 32-35, tablica I i IV)

Aneks nr 1: Ludność cywilna w miastach-osadach guberni łomżyńskiej w latach 1867-1897-1909

Miasto	1867	1897	1909	Przyrost
Grajewo	5,4 tys.	7,3 tys.	8,39 tys.	186 %
Stawiski	4	3340	4,5	13 %
Zambrów	2950	4	4,4	49 %
Sokoły	2,3	2060	4150	80 %
Myszyniec	2,4	2990	4050	69 %
Różan	2,6	3720	4	54 %
Rajgród	3550	3010	3,6	1 %
Nowogród	3	3050	3,4	13 %
Wizna	3,9	2880	3,2	18 %
Wysokie	2,4	3,1	2,8	17 %
Radziłów	2,7	2020	2,7	0 %
Ciechanowiec	2,1	2320	2650	26 %
Brok	2,750	2660	2,5	9 %
Andrzejewo	1350	1450	2350	74 %
Krasnosielc	1650	2110	2,3 (1907)	39 %
Śniadowo	1550	1420	2100	35 %
Czyżew	2,2	1790	1950	13 %
Wąsosz	1850	1940	1700	8 %
Nur	1750-	2130	1500	14 %

(Dane za: *Statisticeskij wriemiennik Rossijskogo Impierii*, t.I, Petersburg 1866 i seria 2, t.I, Petersburg 1871; *Nasielenije miasta*, Petersburg 1905, 1909; *Trudy Warszawskiego Statisticeskogo Komiteta*, t. XXXIX, cz 1, Warszawa 1914)

W 1909 r. licząca ok. 9,3 tys. mieszkańców osada Grajewo zajmowała 4 miejsce wśród ośrodków urbanistycznych guberni za miastami Łomżą, Ostrowią i Ostrołęką⁷⁹. Stawiski, Zambrów, Sokoły, Myszyniec i Różan sięgały pułapu powyżej 4-tysięcznego. Rajgród, Nowogród, Wizna powyżej 3-tysięcznego. Kolejna kategoria osad to te powyżej 2,5 tys. mieszkańców: siedziba władz powiatowych Wysokie, które od 1897 r. odnotowało spadek populacji o 10%, Radziłów, Ciechanowiec, Brok, Andrzejewo, Krasnosielc, Śniadowo, Czyżew, Wąsosz, Nur. W latach 1867-1910 nastąpił przyrost ludności Grajewa o 164%, Sokoły odnotowały wzrost o 80%. Dość słabo wypadło Wysokie (17%), odsunięte od linii kolejowych i otoczone innymi osadami. Dobrze wypadły małe Andrzejewo, kurpiowski Myszyniec, skierowany ku Warszawie nadnarwiański Różan, wojskowy i nieźle prosperujący Zambrów (przyrost minimum 50%). Regres przeżywały Wizna (-18 %), Nur (-14%), Czyżew (-14%), Brok (-9%) – były miasta o bogatej przeszłości zepchnięte na pobocze przemian społeczno-gospodarczych. Bez zmian pozostawały Rajgród i Radziłów. Rzecz można, iż wskutek degradacji na poziom osad definitywnie rozwiały się nadzieje na rozwój starych grodów (Wizna, Nur, Wąsosz, Brok), a opóźnienie i utrudnienie miało miejsce w przypadku Grajewa i Zambrowa.

⁷⁹ A. Dobroński, *Infrastruktura*, s. 49, 678-688.

Grajewo po 1867 r. zrobiło zawrotną karierę, osiągając najszybsze w guberni tempo wzrostu ludności (186%) na poziomie średniej Królestwa Polskiego, co wynikało z bycia graniczną stacją kolejową, funkcjonowania kilku zakładów przemysłowych i spółek, a także spowodowanego tymi czynnikami runu budowlanego. Przybywały grupy wojskowych, urzędników, kupców, robotników. Zastój panował w ośrodkach takich jak Andrzejewo, Brok, Czyżew, Nur, Stawiska, Śniadowo i Wizna. Radziły sobie Zambrów (wojsko, rzemiosło, sklepiki), Sokoły (jarmarki bydłce), kurpiowski Myszyńiec, polski Ciechanowiec (targi końskie, włókiennictwo i rzemiosło.) A. Dobroński przeanalizował spis ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r. w odniesieniu do guberni łomżyńskiej, biorąc jako oznacznik miejskości liczebność ludności ośrodków. Skupiska ponaddwutysięczne stanowiły 24 % z nich, uwzględniając „polski” Ciechanowiec (2,3 tys. mieszkańców), Grajewo (7,6 tys.), Zambrów (10,9 tys. z wojskiem.) O ile wg A. Jezierskiego podstawowa funkcja miasta pogranicza mazowiecko-podlaskiego do 1860 r. przejawiała się w liczbie mieszkańców: rolnicze do 2,4 tys., usługowo-rolnicze 2,4-5 tys., subregionalne powyżej 5 tys.⁸⁰, to na przełomie XIX i XX w. typowy ośrodek lokalny (osada/miasteczko) zamieszkiwany był przez 2-3 tysiące mieszkańców, bez wyróżnienia funkcji, obsługując obszar w promieniu kilkunastu km, z dostrzegalnym udziałem ludności żydowskiej.⁸¹ Rolę odgrywały różnorodne czynniki, stymulujące, bądź blokujące rozwój. Po wprowadzeniu w 1851 r. granicy celnej odżyły Stawiski, Sokoły, Czyżew. Kryzys rolny lat 70. XIX stulecia złamał kariery ośrodków handlu zbożem (Czyżew), tak było w dorzeczu zaniedbywanego w 2 połowie wieku szlaku nadnarwiańskiego. Wizna, Wąsosz, Radziłów, Nowogród i Ciechanowiec schodzą prędzej czy później na plan dalszy. W Rajgrodzie 50 rodzin postradało źródło utrzymania po upaństwowieniu monopolu wódczanego.

Powiększaniu ludności nie towarzyszyły przeobrażenia w zabudowie, wyposażeniu infrastrukturalnym i wyglądzie zewnętrznym. W 1867 r. murowanych budynków mieszkalnych Rajgród posiadał nieco ponad 10%, Andrzejewo, Czyżew, Nur, Różan, Śniadowo wyłącznie drewniane. Na przełomie stuleci występował kontrast wielkości zaludnienia i stanu zabudowy byłych miast o bogatej przeszłości, niekiedy posiadających wyodrębnione centrum z rynkiem, kościołem i gmachem publicznym. Cechował je żydowski koloryt, zastój i czasem oczekiwana izolacja. Według A. Dobrońskiego coś było na rzeczy w plotkach o łapówkach dawanych przez ludność Broku, aby budowana szosa ominęła miejscowość. „Większość osad w Łomżyńskim [...] wegetowała nędznie, a jednak różniła się od wsi układem urbanistycznym, przezwaga lub silną reprezentacją ludności żydowskiej, posiadaniem szkoły, świątyni, także sądu I instancji, apteki, felczera i akuszerki, czasem punktu pocztowego, pewnej liczby sklepów i nawet kilkunastu szynków.”⁸²

⁸⁰ A. Jezierski, *Ekstensywny rozwój miast w regionach rolniczych na przykładzie województwa białostockiego*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych: prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, red. R. Czepulis-Rastenis, Wrocław 1976, s. 251.

⁸¹ R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1866 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1961, nr 2, s. 239.

⁸² A. Dobroński, *Infrastruktura*, s. 120; Tenże, *Miasta i osady w guberni łomżyńskiej na przełomie wieków*, [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, Łomża 2003, s. 39-51.

7. Bilans reformy administracyjnej w Królestwie Polskim

Autorzy ustawy degradacyjnej w przypadku rozlicznych miejscowości nie uwzględnili ich roli, potencjału gospodarczego, realnych możliwości rozwojowych i tradycji historycznej. „Lista proskrypcyjna” nie zawsze brała pod uwagę kryterium liczebności: na 116 miejscowości nieobjętych reformą 12 posiadało populację poniżej 3 tysięczną, za to zdegradowano 19 z ludnością ponad 3 tys. Postawa społeczno-polityczna drobnej szlachty, ziemiaństwa, mieszczan i kleru wiązała się często z manifestowaniem polskości (w przywiązaniu do tradycji, mowy i wiary). Zmiany administracyjne ułatwiały nadzór administracyjno-policyjny nad tymi ziemiami.

R. Kołodziejczyk uznaje słuszność reformy, choć zrealizowanej w nadmiernej skali w drodze aktu administracyjnego, zbyt szybko i niedostatecznie przygotowanego. Był to zabieg uzasadniony - wieloaspektowa reforma ułatwiła zniesienie stosunków dominialnych i pozbawienie monopolów handlowych. Pod względem podatkowym po degradacji osady zostały zrównane z wsiami. Zniesiono kopytkowe, rogatkowe, targowe i brukowe. Zlikwidowano etaty burmistrzów i urzędników. Nastąpiło uzdrowienie struktury miejskiej, gdyż wiele drobnych miasteczek de facto utraciło funkcje miejskie, zachowując status prawny miast. Reformę administracyjną uznano za przedsięwzięcie represyjne ze względu na moment przeprowadzenia, specyficzne założenia oraz sposób realizacji. Udział w zebraniach gminnych i wojewódzkich był dla mieszkańców osad łatwiejszy niż na wsi ze względu na o ½ niższy cenzus majątkowy (ludność żydowska bez uprawnień). Ze względu na strukturę władz gminnych, sposób wyboru wójta oraz rolę pisarza gminnego gmina stała się obecnie mniej jednostką samorządową, a bardziej administracyjną, służącą procesowi rusyfikacji. A w przypadku „nieprawomyślnych” podczas powstania miast i miasteczek o to właśnie chodziło.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Archival sources - Źródła archiwalne:

Archiwum Główne Akt Dawnych,

- Akta Komisji Spraw Wewnętrznych i Policji, Dokumenty dotyczące się miasta Czyżewa, sygn. 4300, s. 7.

- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych: sygn. 4412, vol. 1; sygn. 4440, vol. III; sygn. 04679, k. 61-63; sygn. 4715, nr 80-81; sygn. 6998,7000.

Archiwum Państwowe w Białymstoku. Oddział w Łomży:

- Zarząd Powiatowy Łomżyński, Opis historyczny i topograficzno-statystyczny Śniadowa z 1820 przez zastępcę Burmistrza Jastrzębskiego; sygn. 827, k.192-195.

- Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 1569; sygn. 2303, k.70. sygn. 1550, k 23-29;

-Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 3900, Spisok vseh polityčeskih prestupnikov łomžinskago uzda c 1863 g.

-Zarząd Powiatowy Łomżyński, sygn. 67, k. 5 i n., Spis nieruchomości miejskich Śniadowa 1859 r.,

-Zarząd Powiatowy Mazowiecki, sygn., 1150, k.6, Wypiska z dziennika postanowień Łomżyńskiej Komisji ds. Chrześcijańskich 24 VIII 1869

- Zarząd Powiatowy Mazowiecki, sygn. 1150, k.15v, Spisok nasielennych miest łomžynskoj guberni, 1891, s. 34-35;

- Zarząd Powiatowy Mazowiecki, sygn. 4, Komisja spisowa pow. łomżyńskiego
- Inspekcja Drobного Kredytu przy Oddziale BP w Ciechanowcu, nr 11, k. 316

Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej, Zbiory Specjalne, Teka Władysława Cichorskiego-Zameczka, sygn. 23.

Printed sources - Źródła drukowane:

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, Warszawa 1866, t. 66, s. 301 i n.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 241, s. 8, Postanowienie Komitetu Urządzającego z 30 I (11 II) 1870.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 243, s. 367, Postanowienie Komitetu Urządzającego z 28 VIII (9 IX) 1870.
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870, tom 70, nr 244, s. 461, Postanowienie Komitetu Urządzającego z 30 X (12 XI) 1870.
Pamiętna książka łomżyńskiej guberni na 1901 god.
Pamiętna książka Łomżyńskiej guberni na 1891 god.
Kolumna Z. [A. Nowolecki], *Pamiętna dla rodzin polskich*, Kraków 1868, cz. 1.
Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, opr. L. de Vermon Jacques, Warszawa 1902
Orgelbrandt S., *Encyklopedia powszechna*, t. IX, Warszawa 1869
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I, Warszawa 1880, t. IV, Warszawa 1883; t. VI, Warszawa 1885, t. VII, Warszawa 1886; t. IX, Warszawa 1888; t. X, Warszawa 1889; t. XI, Warszawa 1891; t. XII, Warszawa 1893; t. XIII, Warszawa 1894, t. XIV, Warszawa 1895.
Dziennik Powszechny, nr 254 s. 3, 16 IX 1912; nr 255 s. 3, 17 IX 1912.

Netography:

Wirtualny Sztetl (Muzeum Żydów Polskich POLIN), [dostęp: 22.07.2025]: Andrzejewo, Brok, Ciechanowiec, Czyżew, Grajewo, Krasnosielc, Nowogród, Nur, Rajgród, Różan, Serock, Sokoly, Śniadowo, Wysokie Mazowieckie, Wąsosz, Wizna, Wyszaków, Zambrów

Studies – Opracowania:

- Baczewska E., *Gmina Śniadowo wczoraj i dziś*, „Studia Łomżyńskie”, t. 10, 1999, 255-257
Bartniczak M., *Bitwa pod Nagoszewem 3 VI 1863*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 4, 1972, s. 157-216.
Bartniczak M., *Z dziejów Broku [w:] Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 479-502.
Bohusz-Rubaszewska E., Tomaszewska O., Tomaszewski N.D., *Najdawniejsze dzieje Czyżewa (do końca XIV wieku)*, [w:] *Czyżew. Kartki z dziejów miasta, gminy i parafii do 1944*, Czyżew 2022.
Bogucki J., *Czyżew wczoraj i dziś*, „Studia Łomżyńskie”, t. VIII, Łomża 1997, s. 327-329.
Borawski R., *Wąsosz. Zarys dziejów na tle historii regionu*, Wąsosz 2005.
Brodecki Cz., Godlewska D., *Łomża w latach 1794-1866*, Warszawa 1987.
Brodecki Cz. *Wizna w latach 1529-2000*, Warszawa 2000.
Budzelewski D., *Powstanie styczniowe na ziemi makowsko-różańskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 38, 2024, s. 89-100.
Budzelewski D. *Próba porównania działań zbrojnych podczas powstania styczniowego na Kurpiowszczyźnie i ziemi makowsko-różańskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, 2023, s. 143-152.
Bzura D., *Zapomniane miasteczko Śniadowo [w:] Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX*

- i XX wieku, red. A. Dobroński, Łomża 2003, s. 159-166.
- Chankowski S., *Okręg biebrzański w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny”, t. 62/3, 1971, s. 437-447.
- Chankowski S., *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, Warszawa 1972.
- Chankowski S., *Powiat grajewski w powstaniu styczniowym*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. M. Gnatowski, H. Majecki, t. I, Warszawa 1975, s. 339-354.
- Dajnowicz M., *Z badań nad regionem łomżyńskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX w.*, red. A. Dobroński, Łomża 2023, s. 25-37
- Dembicka U., *Z dziejów Krasnosiela i okolic (1386-1869)*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 8, 1994, s. 71-87.
- Dembicka U., *Z dziejów Krasnosiela i okolic 1869-1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 9/1999, s. 199-209.
- Dobroński A., *Brok i Puszcza Biała w latach 1815-1864* [w:] *Brok i Puszcza Biała*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 84-117
- Dobroński A., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna Guberni Łomżyńskiej i Obwodu Białostockiego (1866-1914)*, Białystok 1979.
- Dobroński A., *Łomża w latach 1866-1914*, Łomża-Białystok 1993.
- Dobroński A., *Miasta i osady w guberni łomżyńskiej na przełomie wieków*, [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. tenże, Łomża 2003, s. 39-51
- Dobroński A., *Miasta województwa podlaskiego*, Białystok 2014.
- Dobroński A., *Rajskie miasto*, [w:] *Czas na Podlaskie. Rajgród. Referaty z sesji historycznej 8 sierpnia 2009 r.*, red. T. Dudziński, s. 5-16
- Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław 1974.
- Dymek B., *Z historii Puszczy Białej i Broku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 17, 2005, s. 105-111
- Gadomski S., *Powstanie styczniowe w powiecie pułtuskim*, Pułtusk 1989.
- Gimpel D., *Dzieje Wyszkowa*. Warszawa 1984.
- Głowska D., *Z dziejów Różana i ziemi różańskiej w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, red. K. Kruszewski, Różan 2016, s. 9-16.
- Grabowski J., *Serock w okresie panowania Piastów mazowieckich*, w: *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków*, red. S. Jakubczak i R. Lolo, Serock 2017, s. 25-46
- Gwardiak Cz., *Zarys dziejów Sokołów do 1939 r.* [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, Łomża 2023, s. 147-158
- Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków, red. K. Kruszewski, Różan 2016.
- Iwaszkiewicz J., *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867* [w:] *Ziemiaństwo i większa własność rolna (stan posiadania, praca społeczna i gospodarcza, produkcja i obciążenia)*, Warszawa 1929.
- Jakubczak, J. *Miasto i twierdza Serock w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1807-1831*, [w:] *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków*, red. S. Jakubczak i R. Lolo, Serock 2017, s. 65-100
- Jezierski A., *Ekstensywny rozwój miast w regionach rolniczych na przykładzie województwa białostockiego*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem. Studia z dziejów gospodarczych i społecznych. Prace ofiarowane Witoldowi Kuli*, R. Czepulis-Rastenis, Wrocław 1976, s. 247-262
- Juszkiewicz R., *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.
- Kaczyńska E., *Powiat szczuczynski (1866-1914) - życie społeczne i gospodarcze*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 429-475
- Kaczyńska E., *Spółczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1974.
- Karbowski W., *Zygmunt Padlewski 1835-1863*, Warszawa 1969.

- Kijowski J., *Powstanie Styczniowe w Kurpiowskiej Puszczy Białej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, 2024, s. 79-88.
- Kołodziejczyk R., *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki* [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce*, t. II, red. tenże, Wrocław 1980 (załącznik s. 128).
- Kołodziejczyk R., *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1866 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1961, nr 2, s. 237-250.
- Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, r. LXL, 1961, nr 1, s. 191-200.
- Kozłowski J., *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867-1875*, „Przegląd Historyczny”, t. 89, 1998, nr 2, s. 233-250.
- Krajewski J., *Powstanie styczniowe w Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 37, 2023, s. 111-122.
- Krajewski W., *Stawiski. Historia miasta i okolic na tle dziejów Mazowsza do II wojny światowej*, Łomża 2020.
- Lolo R., *Serock w latach 1526-1660 na tle innych miast mazowieckich*, [w:] *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków*, red. S. Jakubczak i R. Lolo, Serock 2017, s. 55-64.
- Łaniec S., *Partyzanci żelaznych dróg roku 1863. Kolejarze i drogi żelazne w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1974.
- Maroszek J., *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866-2006*, Białystok 2008.
- Maroszek J., *Goniądzko-rajgrodzkie „państwo” Radziwiłłów (1509-1571)* [w:] *Czas na Podlaskie. Rajgród. Referaty z sesji historycznej 8 sierpnia 2009 r.*, red. T. Dudziński, s. 17-31;
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I-II, red. M. Siuchniński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- Mickiewicz A.M., *Z dziejów Serocka i miast mazowieckich w drugiej połowie XIX w. oraz na początku XX*, [w:] *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków. Studia z okazji 600-lecia nadania Serockowi praw miejskich*, red. S. Jakubczak, R. Lolo, Serock 2017, s. 101-136.
- Mroczek J., *Zambrów. Zarys dziejów*, Białystok 1982.
- Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986.
- Pakuła M., *Utrata praw miejskich na Mazowszu w latach 1869-1870 – przyczyny i konsekwencje*, [w:] *Serock miastem. Materiały z konferencji historycznej z okazji 100-lecia odzyskania praw miejskich*, red. Tenże, Serock 2023, s. 19-36.
- Paprocka W., *Myszyniec jako ośrodek kultury kurpiowskiej od połowy XVII wieku do roku 1870*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, t. 12, 1998, s. 40-53.
- Paprocka W., *Myszyniec. Studium z dziejów miasta*, Warszawa 1993.
- Piekarski D., *Miasteczko Brok*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 27, 2015-2016, s. 217-235.
- Przyborowski W., *Dzieje 1863 r.*, Kraków 1899.
- Przyborowski W., *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, t. I Poznań- Kraków 1886.
- Sobolewski J., *Rajgród i okolice w wydarzeniach insurekcji kościuszkowskiej i powstania listopadowego*, [w:] *Czas na Podlaskie. Rajgród. Referaty z sesji historycznej 8 sierpnia 2009 r.*, red. T. Dudziński, s. 41-68.
- Sychowicz K., *Zambrów na przestrzeni wieków*, Zambrów 2006.
- Szczepański J., *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998.
- Szczepański J., *Z dziejów społeczno-gospodarczych miast i osad powiatu pułtuskiego w latach 1866-1914*, „Studia Mazowieckie”, 19/1/2020, s. 65-80.
- Szczepański J., *Różan i ziemia różańska w epoce walk o niepodległość*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, red. J.M. Żytowiecki, Różan 2010, s. 43-64.
- Szczerbińska B., *Ziemiaństwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007.
- Szlaszyński J., *Handlowe znaczenie Rajgrodu na początku drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Czas na*

- Podlaskie. Rajgród. Referaty z sesji historycznej 8 sierpnia 2009 r., red. T. Dudziński, s. 33-40;
- Szum E., Pułkownik Władysław Cichorski-Zameczek. Studium przywództwa, „Studia z dziejów woj-skowości”, Muzeum Wojska w Białymstoku, t. 1, 2012, s. 213-256
- Tomaszewski N.D., *Historia Ciechanowca do roku 1989*, Ciechanowiec 2008.
- Wakar W., *Miasta prowincjonalne Królestwa Polskiego*, „Ekonomista” 1916, t. III-IV, s. 173.
- Wincenciak W., *Nowogród miastem Adama Chętnika*, [w:] *Miasta i miasteczka w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, red. A. Dobroński, Łomża 2003, s. 117-123.
- Zakrzewski A., *Nur -zarys dziejów*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Rus-socki, Warszawa 1975, s. 451-478.
- Załuski W., *Andrzejewo i Kościół Andrzejewski. Szkic historyczny*, Płock 1908.
- Zieliński S., *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil 1913.
- Zugaj L., *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrów 2009.
- Żochowski M., *Andrzejewo jako ośrodek miejski* [w:] *Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 503-520

